

O'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI' JOQARI' HA'M WORTA
ARNAWLI' BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

Berdaq ati'ndag'i' qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti

Magistratura bo'limi

Qol jazba huquqi'nda

«qaraqalpaq til» kafedrasi'

Turi'mbetova Jamila Maxmudjanovna

**«I.Yusupov shi'g'armalari'nda ja'miyetlik-siyasiy leksikani'n'
qollani'li'wi'» temasi'ndag'i' magistrlik dissertaciyasi'**

MAKda jaqlani'wg'a ruxsat.

Magistratura bo'limi basli'g'i': yu.i.k. docent. A. Gulimov.

Kafedra basli'g'i':

Ilimiy bashi': f.i.k. I. Seytnazarova

No'kis 2012.

I.Yusupov shi'g'armalari'nda ja'miyetlik-siyasiy leksikani'n' qollani'li'wi'

Kirisiw

I Bap. I.Yusupov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an ja'miyetlik-siyasiy leksikani'n' tematikali'q toparlari' 14-51

1.1. Lawazi'm ha'm ataqtı' bildiriwshi so'zler

1.2. Diplomatiyag'a ta'n ja'miyetlik-siyasiy leksika

1.3. Aymaqli'q – territoriyali'q bo'liniw menen baylani'sli' ja'miyetlik-siyasiy leksika

1.4. Socialli'q qatlamdi' bildiriwshi ja'miyetlik-siyasiy leksika

1.5. Ekonomikali'q process penen baylani'sli' ja'miyetlik-siyasiy leksika

1.6. Siyasiy process penen baylani'sli' ja'miyetlik-siyasiy leksika

II Bap. Shayi'r shi'g'armalari'ndag'i' ja'miyetlik-siyasiy leksikani'n' shi'g'i'si' boyi'nsha tu'rleri 52-74.

2.1. Uluwma tu'rkiy tillerine wortaq ja'miyetlik-siyasiy so'zler

2.2. Iran tillerine ta'n ja'miyetlik-siyasiy so'zler

2.3. Arab tiline ta'n ja'miyetlik-siyasiy so'zler

2.4. Rus tili ha'm rus tili arqali' basqa tillerden kirgen ja'miyetlik-siyasiy so'zler

Juwmaq

Paydalani'lg'an a'debiyatlar

Kirisiw

Ko'rkem a'debiyat tili, yag'ni'y ko'rkem a'debiyat stili milliy a'debiy tilde ayri'qsha wori'n iyeleydi, sonli'qtan da woni'n' funkcionalli'q stiller qatari'ndag'i' worni'na ko'z qaralar ha'r qi'yli'. Ko'pshilik ilimpazlar ko'rkem a'debiyat stilin funkcionall stiller sistemasi'na qosi'p qaraydi', al geypara izertlewshiler woni' funkcionall stil dep yesaplamaydi'.

Haqi'yqati'nda da ko'rkem a'debiyat stili basqa funkcionall stillerge sali'sti'rg'anda wo'zine ta'n bolg'an wo'zgesheliklerge iye. wol, birinshi gezekte, wo'zinin' ta'sir yetiw funkciyasi'n iske asi'ri'w ushi'n uli'wma xali'qli'q tildegi barli'q quramalardan, qatlamlardan paydalanadi'.

Ko'rkem a'debiyat stili to'mendegi wo'zgeshelikleri menen si'patlanadi'.

1. Ko'rkem shi'g'arma tek xabardi', waqi'yani', informaciyani' jetkizip beriw menen sheklenbey, soni'n' menen birge woqi'wshni'n' sezimlerine, estetikalig' ko'z-qaralari'na ta'sir yetedi. Bul jerde tildin' kommunikativlik ha'm estetikalig' funkciyalari' birigip xi'zmet yetedi. Sonli'qtan da, jazi'wshi' yamasa shayi'r waqi'yani' toli'q wobrazli' yetip beriw ushi'n tildegi barli'q leksikalig', morfologiyalig', sintaksistlik qurallardan paydalanadi'.

2. A'debiy shi'g'armalarda tildegi qa'legen basqa stildin' elementleri de qollani'p, wolar qaharmanlardi'n' tilinde satirali'q ha'm t.b. maqsetler ushi'n paydalanadi'.

3. Ko'rkem a'debiyatta ko'rkemlew qurallari' ken' qollani'ladi'. woldan so'zlerdin' awi'spali' ma'nide qollani'wdan jasalg'anlari' troplar dep ataladi'. wog'an epitet, metafora, ten'ew, metonimiya, sinekdoxa, giperbola, perifraza kiredi. Al sintaksistlik konstrukciyalar arqali' jasalg'an qurallar stilistikali'q figuralar dep ataladi': antiteza, ritorikalig' soraw, anafora, qaratpa, gradaciya ha'm t.b.

4. Ko'rkem shi'g'armada avtordi'n' jeke do'retiwshiligi, woni'n' du'nya tani'wshi'li'g'i', sheberligi, woni'n' obrazi' ko'rinedi.

A'debiy shi'g'armada haqi'yqi'y turmi's suwretlenedi, biraq jazi'wshi' usi' turmi'sti' ha'r qi'yli' sezimlar, ko'rkem wobrazlar arqali' bayanlap, wog'an wo'zinin' qatnasi'wi'n da an'latadi'. wol buni' woqi'wshi'ni'n' sanasi'na, sezimine ha'rta'repleme ta'sir yetiw maqsetinde isleydi. Bunday wobrazli'q tildegi ha'r qi'yli' ko'rkemlew qurallari' arqali' iske asi'ri'ladi'.

Ko'rkem tekst qurami'ndag'i' til qurallari' avtordi'n' aytajaq pikirine, woyi'na sa'ykes boli'p keledi. woni'n' ushi'n jazi'wshi' tekst u'stinde ko'p miynet yetedi, woni' do'retedi, wo'zgeriwler kirgizedi, toli'qti'radi' ha'm t.b. Soni'n' na'tiyjesinde haqi'yqi'y ko'rkem shi'g'arma payda boladi'. Sonli'qtan da a'debiy shi'g'armani'n' tilin, wondag'i' til qurallari'ni'n' qollani'w wo'zgesheliklerin, jazi'wshi'ni'n' jeke do'retiwshiligin ani'qlaw u'lken a'hmiyetke iye, sebebi, bul arqali' jazi'wshi'ni'n' sheberligi, a'debiy tildi rawajlandi'ri'wdag'i' u'lesi, woni'n' jeke stili ko'rinedi.

Obrazli' so'ylew qurallari', a'sirese, poetikali'q shi'g'armalarda, wolardi'n' ritmikasi', qosi'q qatarlari'ni'n' uyqasi', so'zlerdin' seslik qurami' menen birge wobrazi'n ani'q, ko'rkem ha'm wo'tkir yetip beriw ushi'n xi'zmet yetedi.

Ko'rkem a'debiyat tili-milliy tildin' bir bo'legi, woni'n' ayri'qsha bir ko'rinisi, sonli'qtan woni' milliy tilden bo'lek ali'p qarawg'a bolmaydi'. Ko'rkem shi'g'armani'n' tilin, woni'n' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerin ha'r ta'repleme u'yreniw u'lken a'hmiyetke iye.

Ko'rkem shi'g'armani'n' tili birinshi gezekte, a'debiy tilden wo'zinin' funkciyasi' boyi'nsha wo'zgeshelenedi: 1) a'debiy til ha'm woni'n' stilleri, tiykari'nan, kommunikativlik funkciya, yag'ni'y adamlardi'n' wo'z ara pikir ali'si'wi' ushi'n xi'zmet yetedi; 2) ko'rkem shi'g'armada tildin' estetikali'q funkciyasi' birinshi wori'nda turadi'. A'debiy shi'g'arma belgili bir waqi'yani' xabarlawi' menen birge, wo'zinin' wobrazli' mazmuni' menen woqi'wshi'g'a ta'sir yetedi.

Tildin' kommunikativlik funkciyasi'nda so'zdin' formasi', woni'n' mazmuni'n bildiriwshi qural si'pati'nda qollani'ladi', al so'zdin' estetikali'q funkciyasi'nda so'z tek mazmundi' bildiriw menen sheklenbey, tildin' ko'rkem

su'wretlew qurali' si'pati'nda sol mazmundi' wobrazli', estetikali'q jaqtan ta'sirli yetip ko'rsetiw ushi'n xi'zmet yetedi. Ko'rkem shi'g'armani'n' estetikali'q ta'sirliligi jazi'wshi'ni'n' wo'zi ta'repinen qollani'lg'an ha'r qi'yli' ko'rkem su'wretlew qurallari' arqali' iske asadi'. Bul til qurallari'ni'n' estetikali'q ta'sirliligi tildin' kommunikativlik xi'zmetine qarag'anda basi'm ha'm ken' boladi'.

Ha'r qanday a'debiy til wo'zinin' qa'liplesken normalari' menen sheklengen boladi', al ko'rkem shi'g'armani'n' tilinde wonday shekleniw bolmaydi': ko'rkem shi'g'armada jazi'wshi' ha'r qi'yli' dialektizmlerdi, ka'siplik so'zlerdi, qarapayi'm ha'm turpayi' so'zlerdi, jargonlar ha'm argotizmlerdi wobrazli'li'q ushi'n paydalana beredi ha'm wolar arqali' shi'g'armani'n' estetikali'q ta'sirliligi ku'sheyyedi.

«Ko'rkem shi'g'armani'n' tili,» «jazi'wshi'ni'n' tili,» «obrazli' til» degende, akademik V.V. Vinogradovti'n' ko'rsetkenindey, til so'zi ha'r qi'yli' yeki ma'nide tu'siniledi: 1) milliy uli'wma xali'qli'q tildin' bir ta'repin sa'wlelendiretug'i'n yamasa qamti'ytug'i'n so'z (so'ylew) yamasa so'z teksti; 2) iskustvoni'n' tili, yag'ni'y ko'rkem so'z benen bildiriw qurallari' sistemasi'.

Usi'g'an baylani'sli' ko'rkem shi'g'armani'n' tilin u'yreniw de ha'r qi'yli' boladi':

1. Qa'legen ko'rkem shi'g'armani'n' tili – uli'wma xali'qli'q tildin' belgili bir da'wirdegi ko'rinishin, hal-jag'dayi'n sa'wlelendiredi. Sonli'qtan da, qanday da bir da'wirdegi tildi u'yreniw ushi'n tilshi ilimpazlar sol da'wirde jazi'lg'an ko'rkem shi'g'armalardan materiallar aladi'. Bul jag'dayda ko'rkem shi'g'armani'n' tili arqali' wondag'i' lingvistikali'q qubi'li'slar u'yreniledi, tu'sindiriledi.

2. Ko'rkem shi'g'armani'n' tili a'debiy tildin' tariyxi'n u'yreniw ushi'n xi'zmet yetedi, sebebi ha'r qi'yli' da'wirlerde jazi'lg'an ko'rkem shi'g'armalarda tildin' rawajlani'w tariyxi'ndag'i' ha'r qi'yli' ni'zamli'qlar, wo'zgerisler sa'wlelenedi, til tariyxi' ushi'n a'hmiyetli materiallar saqlanadi', belgili bir kategoriyalardi'n rawajlani'wi' ko'rinedi. Al ayri'm talantli' jazi'wshi'lar wo'z

shi'g'armalari'ni'n' tili menen a'debiy til normalari'ni'n' qa'liplesiwine ha'm rawajlani'wi'na u'lken ta'sir yetiwi mu'mkin, wolar a'debiy tildin' rawajlani'wi'na u'lken u'les qosadi': Ma'selen Pushkin, Abay, Berdaq shi'g'armalari'ni'n' tili.

3. A'debiy shi'g'armani'n' tilinin' ko'rkemligin u'yrengende, woni'n' ko'rkemlik formalari'ni'n' barli'q ta'repleri yemes, al tek ko'rkem wobraz ushi'n jazi'wshi' ta'repinen paydalani'lg'an til qurallari' izertleniledi, yag'ni'y shi'g'armani'n' jekke obrazli'q quri'li'si'n jasawda jazi'wshi'ni'n' til qurallari'nan qalay paydalang'anli'g'i' ani'qlanadi'. Jazi'wshi' ko'rkem wobraz jasaw ushi'n solarg'a sa'ykes til qurallari'n (so'zlerdi, so'z formalari'n, konstrukciyalardi') izleydi, wolardi' tan'lap qollanadi', ko'kem shi'g'armani'n' mazmuni, obrazlari' solar arqali' ko'rinedi. Sonli'qtan da, D.N. Shmelevtin' ko'rsetkenindey, ko'rkem shi'g'armada tek g'ana «ne ayti'lg'ani' yemes, al wol haqqi'nda qalay ayti'lg'ani' u'lken a'hmiyetke iye.»¹

A.I. Efimov ko'rkem shi'g'armani'n' tilin izertlewдин' tiykarg'i' maqsetlerin to'mendegishe belgileydi: a'debiy shi'g'arma tilinin' tiykari'n ha'm wo'zine ta'n wo'zgesheliklerin ashi'p ko'rsetiw, obrazli'-ekspressivlik tildin' a'hmiyetli sapali'q belgilerin si'patlaw, ko'rkem so'z do'retiwshilik ni'zamli'qlari'n belgilew. Usi'g'an sa'ykes wol ko'rkem so'z jasawdi'n' qurallari'n ha'm usi'llari'n ashi'p beriwge ha'm si'patlawg'a baylani'sli' ma'selelerdi ko'rsetken.

Ha'zirgi qaraqalpaq poeziyasi'nda usi'nday poetikali'q shi'g'armalardi'n' avtori', talantli' shayi'r, ko'rkem so'z sheberi, «Wo'zbekstan qaharmani'» Ibrayi'm Yusupov. woni'n'ati' ko'pshilikke ken'nen ma'lim. Shayi'rdi'n' lapi'zli' lirikasi', obrazli', filosofiyali'q shi'g'armalari' woqi'wshi'lar ja'miyetshiligi ta'repinen joqari' bahalandi'.

I. Yusupov ha'zirgi qaraqalpaq poeziyasi'ni'n' shi'n'i'. woni'n' qaraqalpaq poeziyasi'nda poema janri'n rawajlandi'ri'wda xi'zmeti ayri'qsha. Shayi'rdi'n' «Joldas mug'allim», «Aktrisanin' i'g'balii'», «Akaciya gu'llegen jerde», «Dala a'rmanlari'», «Tumaris» ha'm t.b. poemalari' kitap woqi'wshi'lari'na ken'nen

¹ Шмелев Д.Н. Слово и образ. Москва, 1964, 20-бет.

tani's. woni'n' shi'g'armalari' rus, wo'zbek, qazaq ha'm t.b. tillerge de awdari'ldi'.

Biz I. Yusupovti'n' shi'g'armalari'n woqi'p qarag'ani'mi'zda wo'tkir wobrazli', teren' ideyali' yekenin ko'remiz. wol ha'r bir shi'g'armasi'nda su'wretlegen waqi'yani', qubi'li'sti' woqi'wshi'ni'n' yadi'nda qaldi'ri'w ushi'n wobrazli'q qatarlar menen sheber su'wretleydi. «Jazi'wshi' wo'zinin' aytayi'n degenin tek jay g'ana xabarlap qoymaydi', wol woqi'wshi'ni'n' sezimine ta'sir yetedi, shi'g'armani'n' qaharmani' menen quwani'wg'a, qayg'i'ri'wg'a, wolardi'n' ha'reketlerin duri's yamasa naduri's dep tasti'yqlawg'a ma'jbu'rleydi.»²

Ko'rkem a'debiyat tili qaraqalpaq til biliminde ha'zirge deyin yele toli'q qolg'a ali'nbag'an, az izertlengen ma'selelerdin' biri.

Bul jerde ko'rkem a'debiyat tilin u'yretiwdin' yeki ta'repi bar yekenligin ayti'p ketiw wori'nli':

- 1) Til tariyxi' ushi'n u'yretiw;
- 2) Stilistikali'q maqsette u'yretiw;

Birinshi jag'dayda, ko'rkem shi'g'armadan ali'ng'an mi'sallar a'debiy tildin' leksikasi'n ha'm grammatikali'q quri'li'si'n rawajlani'w bari'si'n ko'rsetiw ushi'n paydalani'ladi'. Bul jazi'wshi'ni'n' tilin, stilin belgilew ushi'n u'lken a'hmiyetke iye yemes.

Al, yekinshi jag'dayda, a'debiy shi'g'arma tilinin' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri ashi'p beriledi, woni'n' tilinin' a'hmiyetli, obrazli', sapali'q belgileri si'patlanadi', shi'g'armadag'i' ko'rkem so'z do'retiwshilik ni'zamli'qlari' ani'qlanadi'.

Qaraqalpaq tilinde ko'rkem shi'g'armani'n' tili sol tildin' tariyxi' ushi'n derek si'pati'nda H.Hamidovti'n',³ D.S.Nasi'rovti'n',⁴ D.Saytovti'n',⁵

² Ахметов С. Султанов К. Әдебияттануы Нөкис 1987, 150-бет.

³ Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарихының очеркleri. Нөкис, 1974,

⁴ Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус-Казань, 1976, Насыров Д.С. Доспанов О. Бекбергенов А. Сайтов Д. Қарақалпақ әдебият классикleri шығармаларының тили. Нөкис, 1995.

⁵ Сайтов Д. XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. Нөкис, 1989.

Sh.A'bdinazimov,⁶ G.Qarli'baevani'n',⁷ B.Ubaydullaevti'n' ⁸ miynetlerinde ali'p qaraldi'. Al ko'rkem shi'g'arma tilinin' stillik wo'zgeshelikleri ye.Berdimuratov,⁹ A.Bekbergenov,¹⁰ E.Allanazarov,¹¹ B.Yusupovani'n',¹² izertlewlerinde so'z yetiledi. Sonday-aq ayri'm jurnal ha'm gazetalarda ko'rkem shi'g'armani'n' tiline arnalg'an geypara maqalalar da jariyalandi'. wolarda, tiykari'nan ko'rkem shi'g'arma tilinin' uli'wma ma'seleleri, yamasa klassik shayi'rlari'mi'z (Jiyen ji'raw, Kunxoja, A'jiniyaz, Berdaq, A. Muwsaev) shi'g'armalari'ni'n' ko'rkemlik wo'zgeshelikleri so'z yetiledi.

⁶ Эбдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. Ташкент, 2006,

⁷ Қарлыбаева Г. Ажиниез асарлари тилининг фонетик-морфологик тавсифи, АҚД. Нукус, 2002.

⁸ Убайдуллаев Б. XIX аср қарақалпоқ мумтоз шоирлари асарлари тилида олмошларнинг лексик-грамматик хусусиятлари. АҚД. Нукус, 2006.

⁹ Бердимуратов Е. Көркем әдебиет стилинің тийкаргы өзгешеликтери. «Әмиўдарья», 1973. К вопросу развития лексики стиля художественной литературы в каракалпакском языке.// Некоторые вопросы каракалпакского языкознания. Нукус, 1973.3-15. бет.

¹⁰ Бекбергенов А. Каракалпак тилинің стилистикасы. Нөкис 1990.

¹¹ Алланазаров Е. Каракалпоқ тилида метафораларның стилистлик қулланиши. АҚД. Нукус,2002.

¹² Юсупова Б. Стилистическое использование прилагательных в художественном произведении. АҚД. Нукус , 2001.

Jumi'sti'n' uli'wma si'patlamasi'.

Temani'n' aktualli'g'i'. G'a'rezsizlik qarsan'i'ndag'i' tariyxi'y processti ko'z aldi'mi'zg'a keltirer yekenbiz, 1989-ji'l 1-dekabrde qabi'l yetilgen «Ma'mleketlik til haqqi'nda»g'i' ni'zam yerkinligimizdin' ruwx'i'y ma'nawiy tiykari' boldi', dep ayti'wi'mi'z mu'mkin. Atap wo'tilgen ni'zam milletin' tariyxi'y wo'tmishin qayta tiklewde za'ru'r tariyxi'y a'hmiyetke iye boldi'. Prezidentimiz I.A.Karimov «G'a'rezsizlikke yeriskenimizden keyin xalqi'mi'zdi'n' wo'z jurti', tili, ma'deniyati', qa'driyatlar', tariyxi'n biliwge, wo'zligin an'lawg'a qi'zi'g'i'w arti'p barmaqta»¹³ dep ko'rsetedi. G'a'rezsizlikti qolg'a kirgiziw milletin' ha'r bir wa'kilinen sheksiz xi'zmetler talap qi'lsa, woni' bekkemlewde sonday juwapkershilikti talap yetedi. Usi' ma'nide bu'gingi lingvistika aldi'nda pa'nimizdi pu'tkil ja'ha'n jetiskenliklerine tiykarlani'p rawajlandi'ri'w, qaraqalpaq tili leksikasi'n teren' ilimiy analiz yetiw, ayri'qsha, ja'miyetlik-siyasiy leksika sistemasi'n toli'q u'yreniw wazi'ypasi' turi'pti'.

Til – ha'r bir xali'qti'n' biybaxa bayli'g'i', wol ekonomikali'q, ilimiy – texnikali'q ha'm ma'deniy progresske qaray ilgerlew din' qu'diretli qurali'. Sonli'qtan ha'r bir milletin' wo'z g'ana tilinin' ja'miyet turmi'si'ndag'i' worni' arti'p bari'wg'a umti'li'wshi'li'g'i' ni'zi'mli' qubi'li's. Qaraqalpaq milleti wo'zinin' du'nyani'n' ko'pshilik yellerine tani's ko'rkem a'debiy miyraslar'na iye. Mine usi'nday bayli'g'i'mi'zdan uti'mli' paydalani'w ushi'n ja'miyetlik-siyasiy leksikani' teren' u'yreniw wog'ada u'lken a'hmiyetke iye. Qaraqalpaq tilinde ja'miyetlik-siyasiy leksikani' lingvistikali'q bag'darda u'yreniw yelege shekem wo'z sheshimin toli'q tapqan ma'sele yemes. A'sirese, wolardi'n' etimologiyali'q bag'i'ti' bir qansha quramali' ma'sele boli'wi' menen birge, sheshimi qi'yi'n wori'nlarg'a ko'plep dus klinedi.

Soni'n' menen birge, ma'selenin' ja'ne bir aktualli'q ta'repi, «a'debiy tilimizdin' rawajlani'w tariyxi'n u'yreniwde xali'qti'n' ma'deniy turmi'si'nda ayri'qsha wori'n iyeleytug'i'n ko'rkem so'z sheberinin' shi'g'armalari'n

¹³ Каримов И.А. Тарийхий хотирасиз келажак йук. Тошкент, 1998. 3-бет.

lingvistikali'q bag'darda izertlew u'lken a'hmiyetke iye» yekenliginde.¹⁴ Professor A.I. Efimov ko'rkem so'z sheberleri tilin izertlew din' za'ru'rigin ko'rsetip, wolardi' uli'wma xali'qli'q tildin', tillik do'retiwshilik bag'darda qayta isleytug'i'n labaratoriyag'a sali'sti'radi'. Ulli' talant iyelerinin' shi'g'armalari'nda a'debiy tildin' barli'q quri'li'si' toli'q ha'm ta'sirli tu'rde sa'wleleniwin tabadi', pikirdi ko'rkemlep bayanlawdi'n' wo'lsheplerin qa'liplestiredi dep jazadi'.¹⁵

Ja'miyetlik-siyasiy leksikani'n' jasali'w qa'siyetlerin tariyxta bar bolg'an tiller qa'siyetine baylani'sli' u'yreniw maqsetke muwapi'q. Usi' ko'z qarastan izertlew tu'rkiy, arab, iran, rus, tillerinin' grammatikali'q wo'zgesheliklerin yesapqa ali'wdi' talap yetedi. Bunnan ti'sqari', ja'miyetlik-siyasiy leksika ju'da' uzaq ha'm quramali' progress na'tiyjesi yekenin itibarg'a alsaq, wonda substrat elementler saqlani'p qalmawi' mu'mkin yemes, degen logikali'q juwmaq shi'g'adi'. Bul bolsa temani'n' u'yreniliwinde ja'ne bir quramali' na'rseni wortag'a taslaydi'. wolardi'n' ja'ne bir ta'repi sonda, ko'p hallarda belgili bir so'z din' tu'rli ja'miyetlik formaciya, ma'mleket sistemasi', sonday aq so'z sheberinin' jeke stili, so'z tan'law ustali'g'i'na qarap ta tildin' tu'rli tariyxi'y basqi'shlari'nda wo'zine ta'n ma'ni payda yetedi. Sonday-aq, ja'miyetlik-siyasiy leksika wo'zine ta'n sebeplerge ko're, belgili bir ta'rtpke sali'nbag'an. Demek, bulardi' lingvistikali'q ha'm tariyxi'y faktlerge tiykarkarlang'an halda teren' izertlew za'ru'rliqi bar. Joqari'da ko'rsetilgen aktual ma'seleler ko'rkem-tariyxi'y shi'g'armalarda bir-birine baylani'sli' halda yen' ko'p qollani'lg'an ja'miyetlik-siyasiy leksikag'a baylani'sli' so'zlerdi belgili shi'g'arma mi'sali'nda lingvistikali'q bag'darda izertlew mu'tajligin ju'zege keltiredi ha'm a'ne, sol za'ru'rlik na'tiyjesinde usi' jumi's ju'zege keldi. Izertlew wobekti si'pati'nda «Wo'zbekstan qaharmani'» Wo'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan hali'q shayi'ri' I.Yusupovti'n' shi'g'armalari' tilinin' izertlew wobekti si'pati'nda tan'lap ali'ni'wi' da joqari'da ayti'p wo'tilgen quramali' ilimiy ma'selelerdin' aktualli'g'i'n belgiley aladi'.

¹⁴ Ш Абдиназимов. Бердак шығармалары тили. «Фан» Тошкент 2006.

¹⁵ Ефимов А.И. О языке художественных произведений. М 1954.

Problemani'n' izertleniw da'rejesi. I. Yusupov shi'g'armalari'ndag'i' ja'miyetlik-siyasiy leksika qaraqalpaq til biliminde arawli' izertlew wobekti bolg'an yemes. Qaraqalpaq til biliminde I. YUusupov shi'g'armalari'ni'n' izertleniwine tiyisli jumi'slar az sanda. Bular G. Mambetnazarova,¹⁶ A. Pirniyazova,¹⁷ R. Sadi'kova,¹⁸ B. YUusupovalardi'n'¹⁹ miynetlerinde gu'zetildi.

Soni'n' menen birge, ja'miyetlik-siyasiy leksika boyi'nsha arawli' jumi's ali'p barg'an ilimpaz A. Pirniyazovani'n' kandadatli'q dissertaciyasi'²⁰ ha'm ilimiy maqalalari' jari'q ko'rди. Biraq bul dissertaciya jumi'si' 1986-ji'li' jaqlang'an ha'm sol da'wirge shekemgi ja'miyetlik-siyasiy tu'sinik atamalari'n g'ana wo'z ishine qamti'g'an.

Izertlew maqseti ha'm wazi'ypalari'. Jumi'sti'n' aldi'na qoyi'lg'an tiykarg'i' maqseti I. Yusupovti'n' shi'g'armalari'nda qollani'lg'an ja'miyetlik-siyasiy leksikani' lingvistikali'q bag'darda analizlew ha'm wolardi' uli'wmalasti'ri'wdan ibarat. Wazi'ypalari':

- shayi'r shi'g'armalari'ndag'i' ja'miyetlik-siyasiy leksikani' tematikali'q principke tiykarlani'p toparlarg'a bo'liw ha'm bul toparlarg'a kiretug'i'n so'zlerdi klassifikaciyalaw;

- ja'miyetlik-siyasiy leksikani' so'zlik qatlamlarg'a aji'rati'w, wolardi' qaraqalpaq tilinin' tariyxi'y leksikasi'ni'n' uli'wma sistemasi' menen sali'sti'ri'w;

- ja'miyetlik-siyasiy leksikag'a ta'n so'zlerdin' wo'z-ara tuwi'sqan bolmag'an, biraq jaqi'n ma'deniy, siyasiy, geografiyali'q, diniy baylani'sqa iye bolg'an xali'qlar tillerinde bir-birine wo'zlesiw ha'm sin'iw sebepleri, lingvistik ha'm ekstralingvistlik faktorlardi' ani'qlaw;

- ja'miyetlik-siyasiy leksikag'a ta'n so'zlerdin' quri'li'si'n analizlew. Bunda wolar tariyxta jaqi'n bolg'an tillerdegi wo'zine ta'n jasali'w qa'siyetlerin itibarg'a ali'w;

¹⁶ Мабетназарова Г. И. Юсупов қосықларында дөренди атауышлардың стиллик қолланыуы. Нөкіс, 1994.

¹⁷ Пирниязова А. И. Юсупов шығармаларында терминлердің стиллик қолланыу өзгешеликтері. - Қарақалпақ тил билиминиң гейпара мәселелери. Нөкіс, 1994.

¹⁸ Садыкова Р. И. Юсупов шығармаларында контекстлик синонимлер. Әмиўдәрья, 1999, №5-6.

¹⁹ Юсупова Б. И. Юсупов қосықларында синоним келбетликлердің стиллик қолланылыуы. -Қарақалпақ тил билиминиң гейпара мәселелери. Нөкіс 1994.

²⁰ Пирниязова А. Пути формирования и развития общественно-политической лексики в современном каракалпакском литературном языке. АКД. Ташкент. 1986.

- ja'miyetlik-siyasiy leksikani'n' ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde tildin' tu'rli ma'nilik qubi'li'slarg'a (ma'ni tarayi'wi', ma'ni ken'eyiwi, awi'si'wi' h t b.) ushi'rawi', wolarda ju'z beretug'i'n fonetikali'q wo'zgerislerge itibar qarati'w.

Izertlew obekti ha'm predmeti. Jumi'sti'n' izertlew obekti si'pati'nda I. Yusupovti'n' usi' ku'nge shekemgi jari'q ko'rgen barli'q miynetleri tan'landi'.

Izertlew metodlari'. Izertlew bari'si'nda quramali' ma'selelerge bildirilgen pikirlerde jetekshi tyurkologlar, wo'zbek ha'm qaraqalpaq lingvistleri ha'm de shet yelli shi'g'i'stani'wshi' ali'mlardin' tariyxi'y leksika jo'nindegi teoriyali'q koncepciyalari'na su'yenip jumi's ali'p bari'ldi'.

Temani' ashi'p beriwde tillik faktlerden diaxron ha'm sinxron aspektlerde sali'sti'rma ha'm analiz metodlari'nan paydalani'ldi'.

Izertleniw din' ilimiy jan'ali'g'i'.

- I. Yusupov shi'g'armalari'ndag'i' ja'miyetlik-siyasiy leksikag'a ta'n so'zler ken' analizlendi;

- bul so'z birlikleri tematikali'q principte toparlarg'a aji'rati'ldi';

- wolardi'n' genetikali'q analizine baylani'sli' baqlawlar bayan yetildi;

- I. Yusupovti'n' ja'miyetlik-siyasiy leksikadan paydalani'w sheberligin ashi'p beriw;

- shi'g'armalarda qollani'lg'an ja'miyetlik-siyasiy leksika grammatikali'q jaqtan analiz yetildi;

- shi'g'armalardag'i' ja'miyetlik-siyasiy leksikag'a ta'n ayri'm so'zlerdin' wo'zine ta'n ma'nileri ashi'p berildi.

Izertlew na'tiyjelerinin' teoriyali'q ha'm a'meliy a'hmiyeti. Bul izertlew qaraqalpaq tili ja'miyetlik-siyasiy leksikasi'ni'n' qa'liplesiwini u'yreniwde za'ru'r a'hmiyetke iye. Dissertaciya da izertlenilgen materiallar «I, YUusupov shi'g'armalari' tilinin' ja'miyetlik-siyasiy leksika so'zligi»n «Qaraqalpaq tilindegi wo'zlestirme so'zlerdin' etimologiyali'q so'zligi»n du'ziwde, joqari' woqi'w wori'nlarini'n' filologiya fakulteti studentlerine ko'rkem shi'g'arma tilinin' lingvistikali'q bag'darda u'yreniwge baylani'sli' arnawli' kurslar woqi'wda paydalani'wg'a boladi'.

Dissertaciyani'n' quri'li'si'. Bul jumi's kirisiw, yeki bap, juwmaq ha'm paydalani'lg'an a'debiyatlar diziminen ibarat.

I. Bap.

I. Yusupov shi'g'armalari'ndag'i' ja'miyetlik – siyasiy leksikani'n' tematikali'q toparlari'

Shayi'r shi'g'armalari'ndag'i' ja'miyetlik-siyasiy leksikag'a ta'n so'zlerdi belgili bir tematikali'q toparlarga aji'ratqan halda analizlep shi'g'i'w na'tiyjesinde biz wolardi' to'mende tiyisli bo'limlerde ko'rip shi'g'ami'z.

1.1 Lawazi'm ha'm ataqti' an'lati'wshi' so'zler.

Bul ma'seleni u'yreniwde biz usi' ku'nge shekemgi izertlengen miynetlerge su'yenemiz. Tu'rkiy tillerde, soni'n' ishinde qaraqalpaq tilinde lawazi'm ha'm ataqti' an'lati'wshi' ja'miyetlik-siyasiy atamalardi'n' izertleniw da'rejesi ju'da' joqari' dep ayta almaymi'z. Solay bolsa da, XIX a'sir Xiywa xanli'g'i'nda a'melde bolg'an lawazi'm ataqlar haqqi'nda sol da'wirde jari'q ko'rgen tariyx'i'y shi'g'armalar menen bir qatarda Xiywa xanli'g'i' arxivi materiallari' tiykari'nda do'regen miynetler bar. Bul miynetler bizge u'lken ja'rdem beredi. Sebebi, qaraqalpaq klassikleri A'jiniyaz, Berdaq, I. Yusupov do'retpelerinde bar bolg'an lawazi'm ha'm ataqlardi'n' klassifikaciyasi' yamasa tu'sinigin derlik ushratpaymi'z. P.P. Ivanov izertlegen Xiywa xanlari' arxivinin' 89-da'pterinde is haqi' to'lenetug'i'n ataq ha'm lawazi'm iyeleri dizimi ko'rsetilgen. Bul da'pter 1275 hijriy (1858-1859) ji'lg'a tiyisli boli'p, mu'shel boyi'nsha ji'lqi' ji'li'na tuwra keledi.²¹ wonda 104 ataq ha'm lawazi'm atamasi' keltirilgen.

Bunnan ti'sqari', Xiywa xanli'g'i' ma'mleket basqari'wi'n tiyisli mag'li'wmatlardi' sol da'wirde Xiywada bolg'an shet yelli yelshiler, Sonday-aq, tutqi'nda bolg'an a'skerbasi'lar shi'g'armalari'nda da ushi'ratami'z.²² Xiywa xanli'g'i'nda lawazi'm ha'm ataq atamalari' arnawli' izertlengen.²³ Biraq buni'n' menen (Xiywa xanlari') qaraqalpaq so'z sheberi I. Yusupov shi'g'armalari'ndag'i'

²¹ Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX века. Исследование документов с введением, с предисловием ак. И.Ю. Крачевского. Ленинград. 1940. стр 206-207.

²² Мухаммед Алихан Ғафур. Хива сафари. Фарс тилидан И. Бекчон таржимаси. Тошкент. 2005. Исмаил Мирпанжий. Асирликдаги хотиралар. Фарс тилидан Н Хасанов таржимаси. Урганч. 1997:

²³ Баскаков Н. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства. Советская тюркология. 1989.№1.стр 63-71.

ataq ha'm lawazi'm atamalari' toli'q qamrap ali'nbaydi'. Shayi'r do'retpeşi ko'p qi'rli' bolg'anli'qtan ha'r da'wirge ta'n ja'miyetlik-siyasiy wo'zgerislerdi sa'wlelendirgen. Soni'n' ushi'n bul ma'sele basqa ko'plep dereklerge mu'ra'jat yetiwdi talap qi'ladi'.²⁴ Usi'g'an baylani'sli' a'debiyatlarda ataq ha'm lawazi'm atamalari' tu'rli ta'rizde toparlarg'a ajrati'lg'an. Mi'sali': N.A. Baskakov Xiywa xanli'g'i'nda ataq ha'm lawazi'm atamalari'n joqari' ha'm juwapkerli hu'kimet iyelerinin' ataq ha'm lawazi'mlari', Xiywa xanli'g'i'ndag'i' saray ha'meldarlari' ataqlari', a'skeriy ataqlar, diniy lawazi'm ha'm ataqlar, sud sistemasi' nomenklaturasi', sali'q to'lewshi qatlamlar lawazi'm ha'm ataqlari' boli'p 6 toparg'a aji'rati'p analizlengen.²⁵

X.Dadabaev wo'z klassifikaciyasi'nda izertlew obektinin' ken'ligi sebepli bul tematikali'q sistemani' bir neshe kishi toparlarg'a aji'ratqan. Mi'sali', bir g'ana ma'mleket apparati' lawazi'mlari' atamalari'n saray hi'zmetindegi jeke adamlar ataqlari', juwapkerli basqari'w isshilerinin' ataq atamalari', wa'layat ha'm qala basqari'wi'na juwapker shaxslardi'n' lawazi'm atamalari' si'yaqli' kishi toparlarg'a aji'ratqan.²⁶ Ilimpaz usi' ta'rizde ekspluatator klass wa'killerin bildiretug'i'n terminlerdi de bir neshe toparg'a bo'ledi.²⁷ Z. Xolmanova da ja'miyetlik – siyasiy tu'sinikti an'latatug'i'n semantikali'q maydan do'regende lawazi'm ma'rtebe bildiriwshi semantikali'q topardi' 6 kishi toparg'a bo'lip u'yrenedi.²⁸ Sol ta'rizde klassifikaciyalardag'i' wo'z-ara ayi'rmashi'li'qlardi' baqlap, «lawazi'm ha'm ataqtı' bildiriwshi atamalardi' qay ta'rizde toparlarg'a aji'ratqan maqul» degen sorawg'a juwap izlep, yen' a'wele, bul ma'sele to'mendegi faktorlar menen tikkeley baylani'sli' yekenin ayti'p wo'tiw lazi'm:

1. Izertlew obekti materiallari'.

²⁴ Семенов А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре. Советское востоковедение. Т V. М-Л,1948. Мирз Бади –диван Маджмоалакрам. Факсимиле рукописи. Введение, перевод, примечание и приложения. А.Вильдановой Москва 1989: Чариев З. Тарих отамаларининг изохли луғати. Тошкент 1999.

²⁵ Баскаков Н.А. титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства. Советская тюркология. 1989. стр 63-71.

²⁶ Дадабаев Х. общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. Ташкент 1991, стр 43-45.

²⁷ Дадабаев Х общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. Ташкент 1991,стр 61-69.

²⁸ Холманова З. Бобурнома лексикаси. Тошкент.Фан 2007.

2. Izertlew obektinde so'z yetilgen da'wir yaki shi'g'arma waqi'yalari'nda sa'wlelenetug'i'n aymaqti'n' ja'miyetlik-siyasiy formaciyasi', ma'mleket basqari'w sistemasi' si'yaqli'.

3. Izertlenip ati'rg'an shi'g'armani'n' tili a'debiy tildin' qaysi' tarixiy basqi'shi'na ta'n yekenligi

4. Izertlenip ati'rg'an shi'g'arma avtorini'n' jeke stili.

5. Izertlenip ati'rg'an shi'g'arma xarakteri. (tariyxiy, ko'rkem, tariyxiy-ko'rkem, memuar, ko'rkem-memuar, diniy,) ha'm t.b.

Ko'rsetilip wo'tilgen faktorlardi' itibarg'a alar yekenbiz, N.A. Baskakov, X. Dadabaev, Z. Xolmanovalardi'n' toparlarg'a aji'rati'wlari'nda usi' faktorlar itibarg'a ali'ng'anli'g'i'n ko'remiz. Sol sebepli, biz I.Yusupov shi'g'armalari'nda ushi'rasatug'i'n ataq ha'm lawazi'm atamalari'n bo'liwimiz joqari'dag'i'lardan keskin parq qi'lmawi' ta'biyiy.

Qullasi', shayi'r shi'g'armalari'nda ushi'rasatug'i'n lawazi'm ha'm ataqtin'anlati'wshi' so'zlerdi wo'z na'wbetinde to'mendegi kishi toparlarg'a aji'rati'w mu'mkin:

A) absolyut hu'kimdar (monarx) tu'sinigin an'lati'wshi' so'zler.

Qaraqalpaq klassik shayi'rlari', solardi'n' ishinde I. Yusupov shi'g'armalari' tilinde «monarx» tu'sinigin an'lati'wshi' bir qansha so'zler bar boli'p, wolar shi'g'arma jazi'lg'an yaki waqi'yalar sa'wlelenip ati'rg'an da'wir, avtordin' jeke stili ha'm basqa da ta'replerin itibarg'a alg'an halda bir birine ma'niles si'pati'nda, ayri'm wori'nlarda bolsa ayi'rmashi'li'qlarg'a iye bolg'an halda jumsalq'an. Shayi'r do'retiwshiliginde bul tu'sinikti an'lati'wshi' *xan, shax, patsha ha'kim, hu'kimdar, ka'tquda, jurtbasi', prezident* si'yaqli' tariyxiy so'zler jumsalq'anli'g'i'n ko'remiz.

Xan so'zi. *Xan, patsha*. A'yemgi tu'rkiy tilinde *qag'an* boli'p, yeski wo'zbek tilinde *xon* ha'm qaraqalpaq tilinde *xan* formasi'na iye bolg'an usi' so'zdin' qollani'li'w wo'risi ha'm de ma'nileri ko'lemi bir qansha ken'eygen.

Mi'sali' I. Yusupov shi'g'armalari'nda woni'n' to'mendegi ma'nilerin ushi'ratami'z:

1. Ma'mleketlik basqari'w xanli'q bolg'an ma'mleket hu'kimdari'. Xiywa xanlari' atag'i' ra'smiy ha'm hali'q arasi'nda *xan* so'zi menen atalg'anli'g'i' tariyxiy, ko'rkem shi'g'armalar, halq awi'zeki do'retiwshiligi u'lgilerinen bizge ma'lim. Biraq shayi'r do'retiwshiliginde wo'zine ta'n stiline say, bul so'zdin' monarx tu'sinigin an'lati'wshi' basqa so'zlerge qarag'anda kem qollani'lg'anli'g'i'n bayqaymi'z.

«G'a'zep penen qaynap xali'qti'n' qani',
Taxti'nan ayi'rdi' zali'm *patshani'*
Ha'm du'zde mal bag'i'p ju'rgen paqi'rdi'
«Taxtqa woti'r, *xan* boldi'n'» dep shaqi'rdi'...
Aqsha da'rya boyi' gulistan boli'p,
At shi'g'ardi' kimsen Ayaz *xan* boli'p.

(«Ayaz qala»).

Bul qatarlar shi'yi'rdi'n' qaraqalpaqti'n' yeski qalalari'nan biri «Ayaz qala»g'a arnalg'an qosi'g'i'nan keltirildi. Bul mi'saldag'i' xanli'qqa baylani'sli' ha'diyseler hali'q awi'zeki do'retiwshiliginin' u'lgilerinen yesaplanadi'.

«Qay zamanni'n' mu'lki? *xan ba* yaki bek?
Ali'm ba, shayi'r ma bul jatqan marhum?»

(sonetler)

Shah so'zi de shayi'r shi'g'armalari'nda to'mendegi bir neshe tu'rli ma'nilerde gezlesedi:

1. Bul atama tuwra ma'nisinde *xan* so'zinin' sinonimi si'pati'nda gezlesedi .
Arxivlerde g'ana qalar shan' basi'p
Imperatorlardi'n', shahlardi'n' ati'.

(«Siz jasaysi'z A'miw jag'alari'nda»)

2. Ma'mleketlik sistema shahli'q ma'mleket basli'g'i', yag'ni'y Xorezm shah ma'nisinde belgili mazmunda:

Serlesen' *Xorezmshahlardi'n'* waqti'n

Suw qi't bolsa taslap qashti'lar taxti'n...

(«A'miw jag'asi'nda jaynap turasan»)

Sen a'yyemgi go'zzali'qsan, *shahlar* sag'an talasqan

Babalari'm bul Xiywani'n' tasi'n birge qalasqan

Waqi't penen wo'shegisip wo'n' bermegen boyawi'n'

Gu'n'irlegen gu'mbezlerin', minarlari'n' a'laspan

(«Xorezmge»)

3) Iran shahi' ma'nisinde belgili mazmunda:

Aqi'ri' wol jaylap U'rgench, Mari'ni',

Irani'shah sarayi'na tuti'ldi'...

(«Gilemshi hayal haqqi'nda haqi'yqatli'q»)

4) Al usi' *shah* so'zi ja'ne bir qatarda *xan* so'zi menen sinonim tu'rinde jumsalq'anli'n ko'remiz.

Basqa juratqa nege satti'n' uri'day,

Nege satti'n' woni' *iran shahi'na*,

Xan qaltasi'n ko'rippedin' quri'day?

Qanshama zer wolar yedin' uri'day?

(«Gilemshi hayal haqqi'nda haqi'yqatli'q»)

Patsha so'zi. Iran tillerine ta'n so'z boli'p, bul so'z *monarx* tu'sinigin an'lati'w ushi'n klassik shayi'rlari'mi'z tilinde ken' qollani'lg'an. Shayi'r shi'g'armalari'ni'n' ko'pshiliginde *patsha* so'zi *monarx* tu'sinigin uli'wmalasti'rg'an halda qollani'lg'an. Buni' to'mendegi qatarlar arqali' da ko'riwimizge boladi'.

1. *Monarx* tusiniginin' uli'wma sa'wleleniwi si'pati'nda:

Bizin' xali'qti'n' kewlin qaysi' bir izde

Hesh qanday hu'kimdar ,hesh bir *patsha*, *xan*

Miymandosli'q degen duwali' so'zdey,

Billa'hiy hesh juwap ala almag'an.

(«Yekinshi yesik»)

Bul qatarda *patsha* so'zi *xan* so'zi menen qatar qollani'li'p, ma'mleket basqari'wshi'si' degen ma'ni an'lati'p kelgen.

«G'a'zep penen qaynap xali'qti'n' qani',
Taxti'nan ayi'rdi' zali'm *patshani'*
Ha'm du'zde mal bag'i'p ju'rgen paqi'rdi'
«Taxtqa woti'r, *xan* boldi'n'» dep shaqi'rdi'...

(«Ayaz qala»).

2. Tariyxiy shaxslarg'a qarata qollang'an. Mi'sali', tariyxta jasap wo'tken Iskender Zulkarnayn:

Patsha bop Iskender Zulkarnay wo'tken
Jawlap alg'an jerin sho'listan yetken
Bu'gin sol sho'llerdi gu'listan yetken
Iskender ag'ani'n' da'wrani' keldi.

(«Ellikke yel qonar zamani' keldi»)

2. Tariyxta jasap wo'tken shaxs Sahi'bqi'ran Amir Temur ati'na qarata:

Astqa to'sep yeski gilem juli'g'i'n
G'a'zel jazi'p woti'r yedi wol bu'gin
Aldi'nda aq qag'az qoli'nda qa'lem
Patsha kelip wog'an beripti sa'lem...
Patsha mi'yi'q tarti'p ku'ldi murti'nan
«Qa'na'a'tlendik biz juwabi'n'i'zdan»

(«Patsha ha'm shayi'r»)

4. Shayi'r do'retiwshiliginde *patsha* so'zi imperatordi'n' ma'nilesi si'pati'nda da qollani'lg'an. Yag'niy XVII a'sirlerdegi Rus imperatorlari'na qarata «*aq patsha*» atamasi'n qollang'an.

Qi's ton'sonda qi'raw turi'p murti'na
Toqi'm to'sep yer dastani'p urti'na
Talap izlep joqari'ni'n' jurti'nan
Boldi'n' *aq patshani'n'* sen ma'rdikari'...

(«Aq alti'nli' yeldin' aq saqallari'»)

Aq patshag'a dadi' jetpegen
Awi'r yen'bek yemgen bar ku'shin'

(«Awi'l joli'nda»)

Sunday aq, bazi' bir qosi'q qatarlari'nda *patsha* so'zi sol patsha ati' (ismi) menen qatarda qollani'lg'an.

Bul sha'herge kimler kelmegen

Petr *patsha* bunda tu'negen

(«Tatarstan jollari'nda»)

Sultan so'zi. Tariyxi'mi'zdi'n' ha'r tu'rli da'wirlerinde ha'r qi'yli' mazmundi' payda yetip kelgen.

1. X a'sirlerde musi'Iman ma'mleketlerinde hu'kimdar sultan delingen. XI a'sirde seljukiylardan baslap bul ataqtı' arab xalifatlg'i'nan mustaqi'l ma'mleket hu'kimdarlari' alg'an. Ha'zirde bul ataq ma'mleket basqari'w monarxiya bolg'an bazi' bir ma'mleketlerinde g'ana saqlani'p qalg'an. Mi'sali', Bruney sultani'.

2. Mong'ol feodal imperiyasi' dag'dari'si'nan son' patshali'q qi'lmag'an shi'ng'i'si'ylar sultan dep ju'rgizilgen.²⁹ XVII a'sirdegi nog'ayli' sultanlari'nda mi'sal yetip ko'rsetiwge boladi'.

Arg'i' ju'zden qolti'g'i'na jel berip,

Xoshametlep turdi' tu'rktin' sultani'.

(«Yeski fontan yertegi»)

Ha'kim. Bul so'z shayi'r shi'g'armalari'nda to'mendegi ma'nilerde qollani'lg'an.

1. Qala sha'ha'r yaki qorg'an ha'kimi³⁰ ma'nisinde jumsalq'an:

Dep patsha bas shayqap, ku'ldi murti'nan

Ha'm wol keter waqta Shiraz ju'rti'nan,

Qala *ha'kimine* tapsi'rdi' ni'qlap:

«Shayi'rg'a g'amxorli'q islen' jaqsi'lap»...

²⁹ Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача луғоти Т., 1999-54-бет.

³⁰ Al – rams. www.mehrahgam.com

Bul atama I. Yusupov shi'g'armalari'nda ju'da' siyrek ushrasadi'. Al bazi' bir jerlerinde awi'spali' ma'nide qollani'p, shayi'r di'n' wo'zine ta'n so'z tan'law sheberligin ashi'p ko'rsetedi.

Mi'sali':

Huqi'wqi' sheklenbegen go'zzal hu'kimdar,
Sen kimsen jani'ma *ha'kimlik* yetken ?

(«Watan»)

Xorezmshah so'zin de usi' toparg'a kiritiw mu'mkin.
Serlesen' *Xorezmshahlardi'n'* waqti'n
Suw qi't bolsa taslap qashti'lar taxti'n...

(«A'miw jag'asi'nda jaynap turasan»)

Xiwa xanli'g'i' arxivindegi ayri'm hu'jjetler xang'a sali'sti'rg'anda ulli'law mazmunda xorezmshah so'zi qollani'lg'ani'n ko'rsetedi.

Imperator so'zi de I. Yusupov shi'g'armalari'nda siyrek gezlesetug'i'n atama boli'p yesaplanadi':

Arxivlerde g'ana qalar shan' basi'p
Imperatorlardi'n', shahlardi'n' ati'.

(«Siz jasaysi'z a'miw jag'alari'nda»)

I. Yusupov wo'z zamani' menen ten' qa'dem taslag'an shayi'r. G'a'rezsizlik da'wirinen keyingi shayi'r shi'g'armalari'nda ushrasatug'i'n *prezident, jurtbasi'* degen atamalardi' da usi' toparg'a kirgiziwimizge boladi'.

Haq jol mustaqi'lli'q ka'rwani'mi'zg'a!
Danali'q tileymiz *jurtbasi'mi'zg'a*
Ma'ngi nesip yetsin da'wrani'mi'zg'a
Ti'ni'shli'q, tati'wli'q degen yeki so'z!

(«Yeki so'z»)

Prezident so'zi – lati'n tilinen ali'ng'an boli'p, basqari'wdi'n' respublikali'q formasi'na iye ma'mleketlerdegi ma'mleket basshi'si' – degen ma'nisti bildiredi.

Wo'zbekstan – tu'sken wol haq na'zeri,
Qaraqalpaqti'n' da wol tuwg'an wo'z yeli,

Jurtbasi'mi'z *prezident* aytqanday,

Ta'g'diri bir xali'qlarmi'z a'zeli.

(«A'miwda'rya»)

Sunday-aq, biz so'z yetip ati'rg'an lawazi'm ha'm ataqt'i' bildiriwshi ja'miyetlik siyasiy atmalardi'n' ishinde awi'spali' ma'niste qollani'lg'anlari' da gezlesedi. Biraq ju'da' ko'p sanda yemes.

Ko'sem so'zi shayi'r shi'g'armalari'nda gezlesedi, bul so'z de hu'kimet basshi'si' ma'nisinde jumsal'g'an:

Aqi'li' ka'mmil ha'm adalatli'

Proletardi'n' ulli' *ko'semi*.

(«Awi'l joli'nda»)

Hu'kimdar so'zi de ma'nisi jag'i'nan ataqt'i', lawazi'mdi' bildiretug'i'n so'z boli'p shayi'r shi'g'armalari'nda ayri'm qatarlarda gezlesedi:

Eger jer asti'nda bolsa *hu'kimdar*,

Buni' ali'p barg'an a'jelda baqlap,...

(Sonetler)

Bulardan ti'sqari', Ibrayi'm Yusupov shi'g'armalari' leksikasi'nda joqari'da ko'rsetip wo'tilgen atamalarg'a sinonim si'pati'nda *xi'sraw* so'zi ka'y//ka' elementi menen birikken tu'rde ushi'rasadi'. *Xi'sraw* so'zi pahlaviy *husruv* («jaqsi' at» ma'nisinde, *xusrav* formasi' da bar), «Avestoda» *husruvax*, sanskrit tillerinde *sushravas*, worta parsi' tilinde *xasrau* formalari' da bar yekenligi ayri'm dereklerde wo'z tasti'yg'i'n tapqan.³¹ Abu Abdulloh Xorezmiydin' jazi'wi'nsha *Xi'srawd*i'n' arabsha formasi' *kisro*. Keyinshelli parsi' tilinde de, yeski wo'zbek tilinde de bul so'z belgili ma'nisi – iran shahi' mazmuni'nan monarx tu'siniginin' uli'wma mazmuni'na aylang'an. SHayi'r shi'g'armalari'nda *xi'sraw* so'zi ka'y elementi menen birigip *ka'ysi'sraw* tu'rinde Kir - a'yemgi Persiya patshali'g'i'na tiykar salg'an ja'ha'ngir shahqa qarata ayti'lg'an. SHayi'r di'n' tasti'yqlawi'nsha ku'nshi'g'i's ra'wiyatlari'nda Kir – *Ka'ysi'sraw* dep atalg'an.³² I. Yusupov

³¹ А. Уразбоев. Оғаҳийнинг «Риез-уд-давла» асарида ижтимоий сиесий лексика. АКД. Тошкент 2009.Б.24

³² И.Юсупов. Тумарис ҳам басқа да поэмалар. Нөкис 1974.261-бет.

shi'g'armalari'nda xi'srawso'zi patsha si'yaqli' joqari'da ayti'p wo'tilgen ma'nide jumsal'g'an, biraq ayi'rmashi'li'q ta'repi bul so'zde de shahtag'i' si'yaqli' ulli'law, ta'zim usag'an ma'ni tu'rleri bar.

Massagetler ko'p qi'di'ri'p,

Ka'yxi'srawdi'n' tapti' loshi'n,

Saqali'nan uslap turi'p,

Ta'nnen kesip aldi' basi'n...

(«Tumaris»)

«Ha'y» kelgindi ja'ha'ngir shah,

Ne jawi'zli'q yetpedin' sen,...

(«Tumaris»)

Joqari'da ko'rip turg'ani'mi'zday *xi'sraw* – shah so'zi menen sinonim si'pati'nda kelgen.

B) Ma'mleket basqari'wi'ni'n' ha'r tu'rli lawazi'mlari'n an'lati'wshi' ataq ha'm lawazi'mlari'.

I. Yusupov shi'g'armalari'nda bul kishi toparg'a kiriwshi atamalardan biri bolg'an *ka'tquda* so'zin ushi'ratami'z. *Ka'tquda* – tu'rkmen qa'wimlerinde *atali'q*, *beklerbegi* lawazi'mlari'na muwapi'q wazi'ypa.³³ Bul so'z bizin' da'wirimizge shekem jetip kelip ma'nisi biraz wo'zgeriske ushrag'an. So'z sheberi do'retiwshiliginde *ka'tquda* so'zi to'mendegi ma'nilerde ushraydi':

1. yel basqari'w isine belsene qatnasatug'i'n, yeldin' abi'rayli' kisileri ma'nisinde:

Jigitlik wo'tken son g'arri'li'q murat,

Ka'tqudali'q so'zin' yelge wa'siyat,

Topli'mg'a ko'p tu'sken g'ayratli' g'i'yarat,

Du'bir sezse jelge tarar jollari'n'...

³³ Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства// Советская тюркология -1989-ст.67

(«Aq alti'nli' yeldin' aq saqallari'»)

2. Shan'araq basli'g'i', ja'miyette wo'z worni'na iye, so'zge sheshen, shatasli' ma'selelerdi sheshiwge to'relik yetetug'i'n adam si'pati'nda:

So'z aytsan' ga'pin'di baltaday saplap,
Ku'liwin' bar i'qlas penen hallaslap,
Ka'tqudali'q yetsen' a'ken'e usap,
Sheshen'e de tartqan tamani' bolar...

Ka'tquda so'zi I. Yusupov do'retiwshiliginde ko'binese ma'nisi jag'i'nan yeldin' abi'rayli' kisisi, aqsaqali' si'pati'nda qollani'lg'an bolsa bi'zi' bir shi'g'armalari'nda patsha a'meldari', lawazi'mli' adam ma'nisinde de qollani'lg'anli'g'i'n bayqaymi'z.

U'y toli' jurat *ka'tqudalar*,
Sa'rkardalar wo'rre turdi',
(Bul da'stu'rdi biler wolar)
Ha'mmesi si'rtqa juwi'rdi'...

(«Tumaris»)

Bek // Biy atqlari' da uri'w basshi'si' mazmundag'i' lawazi'm ati'n an'lati'wshi' so'zlerden yesaplang'an.

Bek // Biy atamalari' bizin' ha'zirgi qaraqalpaq tilinde siyrek qollani'ladi'.
Bek – yel biylewshisi baylarg'a, mayda feodallarg'a ha'm wolardi'n' xi'zmet yetiwshi adamlari'na beriliwshi ataq³⁴ ma'nisin an'lati'p, bu'gingi tilimizde wonsha qollani'lmaydi'.

I. Yusupov shi'g'armalari'nda *bek* so'zi yel biylewshi, ma'mleketlik isker ma'nisinde jumsal'g'an:

Ha'm ali'm, ha'm dani'sh diyxan yedin'iz,
Begligin buzbag'an sultan yedin'iz
Kishi'peyil go'zzal insan yedin'iz

³⁴ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. I-том. Н, 1982, 258-бет.

Alti'ng'a qaplar jurat so'zlerin'izdi.

(«Qulpi' tastag'i' jazi'wlar»)

Bunnan ti'sqari' «bek» so'zi ayri'm qatarlarda iyelik yetiw, biylew ma'nisinde de jumsalg'an.

Begli ko'p yoshi'p ketse bul xali'q,

Da'stanlardi' qanday dizip maqtag'an,

Ha'mme xali'qti' qaraqalpaqtan shi'g'ari'p,

Wo'z tariyxi'n baslap adam atadan...

(«Qaraqalpaqti' ko'p maqtama ko'zinshe»)

«Biy» so'zi bizin' bu'gingi tilimizde go'nergen so'zler qatari'na kiredi. Bul so'zdin' ma'nisin izertlep qarasaq, daw-ja'njellerdi, shatasqan ma'selelerdi sheship biylik yetiw ushi'n joqari', u'stem klassti'n' qollawi' menen saylani'p qoyi'lg'an wa'kili, adami' – degen ma'nini bildiredi.³⁵

I. Yusupov ta wo'z shi'g'armalari'nda bul atamani' joqari'dag'i' mazmunnan ali'slamag'an halda sheber qollana bilgen.

Mi'sali':

Ishten shi'qqan jawdan jaman zat barma,

Xanlar bizdi ko'p qaqtir'di' atlarg'a,

Biylar bizge saldi' talay bu'likti,

Baylari'mi'z sordi' bizdi su'liktey...

(«Nog'aylarg'a»)

Sunday-aq, shayi'r do'retiwshiliginde «biy» atamasi' usi' ataqqa iye bolg'an shaxslar ati' menen qatar qollani'lg'an wori'ndari' da ushi'rasadi':

Ayaz *biy* a'dil jol tuti'p,

Puxarani'n' g'ami'n woylag'an.

(«Awi'l jollari'nda»)

Shayi'r do'retiwshiliginde bul kishi toparg'a ta'n ja'ne bir so'z *to're* so'zi de ushi'rasadi'. To're so'zi bizin' tilimizde sudya ma'nisin bildiredi.

Jas hu'kimet – ken'es hu'kimeti

³⁵ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. I-том. Н, 1982, 282-бет.

Ol xan yemes yaki *to're* yemes.

(«Awi'l jollari'nda»)

Basli'q so'zi - belgili bir xi'zmet atqaratug'i'n, basqari'wshi' ra'smiy adam, basshi'li'q yetiwshi kisi³⁶ - degen ma'niske iye. I.Yusupov shi'g'armalari'nda bul atama ju'da' ko'plep ushi'rasadi'.

Basli'g'i' ken'es berdi ko're sali'p,

Bul at yemes shabi'wg'a mine sali'p,

Tas pressti joq qi'l tez stoli'n'nan,

Qoy qasi'na plastmass press ali'p...

(«Bir si'nshi'g'a»)

Basshi' so'zi - lawazi'm atamasi'n bildiriwshi so'z boli'p, belgili bir wori'ng'a, jerge, mekemege basshi'li'q yetiwshi, basli'q, basqari'wshi', men'geriwshi degen tu'siniklerdi an'latadi'.

Ha'mmege tep-tegis jag'i'w qi'yi'n is,

Biraq xali'qqa unaw-en' basli' maqset,

Basshi'ni'n' ha'r tapqi'r so'zi berer ku'sh,

Jaqsi' *basshi'*-elge abi'ray da'wlet.

(«Sekretar»)

Biylik so'zin de shayi'r shi'g'armalari'nda ushi'ratami'z. *Biylik* so'zi ka'tqudali'q yetiw, to'relik yetiw, ha'kimlik yetiw degen ma'nilerdi an'latadi'.³⁷ I. Yusupov shi'g'armalari'nda bul so'z yelge basshi'li'q yetiw, basqari'w ma'nisinde jumsal'gan.

Sag'an qarap ko'pler «u'lkeygen ha'z» der,

Birazlar *biylikti* yetedi ha'wes

«Monomaxti'n' bo'rkin» kiyiwdi go'zler,

Oni'n' awi'r kiyim yekenin bimes.

(«Sekretar»)

³⁶ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. I-том. Нөкіс, 1982, 218-бет.

³⁷ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. I-том. Нөкіс, 1982, 289-бет

Sonday-aq, I. Yusupov shi'g'armalari'nda ma'mleket basqari'wi'ni'n' tu'rli lawazi'mlari'na ta'n atamalardan «deputat» so'zi gezlesedi.

Deputat – so'zi lati'n tilinin' «deputatos» so'zinen ali'ni'p bizin' tilimizge awdarg'anda «jiberilgen» degen mag'anani' an'latadi'. Ni'zam shi'g'ari'wshi' yaki bolmasa qandayda bir juwapkerli worganlarg'a saylani'p qoyi'lg'an shaxs.³⁸

Mi'rzam ku'ldi sonda mag'an si'bi'rlap,

Sa'zendeler qosi'qshi'lar bul jerde,

Hesh te artist yemes, ba'ri *deputat*,

Parlamenttin' ag'zalari' ba'ri de...

(«Ali's Malayziya keshelerinde»)

Quwatlawg'a wo'tti ko'p adam,

Soldat *deputatlar* sovetin.

(«Yeki du'nya»)

Spiker – so'zi inglis tilinin' «speaker» so'zinen ali'ng'an. Bizin' tilimizge awdarg'anda «orator» degen ma'nisti bildiredi. Angliyada ha'm ayri'm inglis tilles ma'mleketlerinde parlamenttin' to'mengi palata ag'zasi'.³⁹ Bul lawazi'm ha'zirgi ku'nde bizin' yelimizde de bar.

Spiker so'zi I. Yusupov shi'g'armasi'nda parlament basli'g'i' ma'nisinde jumsalg'an:

Spiker – parlament basli'g'i' bunda,

Bizdi qonaq yetti dasturxan jayi'p,

Izli-izinen qosi'q jan'ladi' sonda,

Biytani's jag'i'mli' sazlar a'jayi'p.

(«Ali's Malayziya keshelerinde»)

Shayi'r shi'g'armalari'nda usi' toparg'a tiyisli «obkom» so'zi de jumsalg'an. Bul atama basshi', basqari'wshi' ma'nilerinde qollani'lg'an.

Buni' bizler birew – yerte, birew – kesh:

Bayag'i'day «hu'rriyt – sha'k» ke ayi'rg'an,

³⁸ Словарь иностранных слов. Москва, 1989.стр 159.

³⁹ Словарь иностранных слов. Москва, 1989.стр 479.

Obkomi'n joq siyasatqa su'yregen,
Paxtakesh paxta yegiwdi u'yretken...

(«To'k tawi'ndag'i' woylar»)

Obkom boldi' dep seni yelge
Jurt ti'ni'shli'q bermey ju'r mag'an...

(Awi'l joli'nda)

I. Yusupov shi'g'armalari'nda ma'mleket basqari'wdi'n' tu'rli lawazi'mlari'n an'lati'wshi' bek, biy, ka'tquda so'zleri menen bir qatarda *atali'q* so'zi de qollani'lg'an.

Atali'q so'zi revolyuciyag'a shekemgi da'wirde puxara xali'qti'n' u'stinen hu'kimlik yetiwshi, yel basqari'wshi', a'meldar kisi⁴⁰ degen ma'nilerdi an'lati'p keledi. Bizge shekemgi jetip kelgen dereklerde bul so'z Xiywa xanli'g'i'nda beklerbegi, ka'tquda ataqlari'na muwapi'q yekenligi tasti'yqlang'an.⁴¹

Shayi'r shi'g'armalari'nda *atali'q* so'zi yel biylewshi si'pati'nda jumsal'g'an:

Sol jag'ali'q – Xiywa xani'nda ,

Biy *atali'q* biyiligin su'rgen...

(«Qaraqalpaq haqqi'nda so'z»)

Joqari'da keltirilgen qatarlarda bayan yetilgen mazmunnan , *atali'q* so'zi Xiywa xanli'g'i'ni'n' hu'kim su'rip turg'an da'wirine tiyisli yekenligin ko'riwge boladi'.

V) Diniy lawazi'mlardi' bildiriwshi so'zler.

Axun – illa'hiyat ali'mi', mug'allim.⁴² *Axun* atag'i'na iye adam Xiywa xanli'g'i' da'wirinde, sarayda u'lken abi'royg'a iye bolg'an. Bug'an da'liylerden biri – Allaquli'xan 1841 ji'lda Rossiya menen mu'na'sibetlerdi jumsarti'w maqsetinde Atajan axundi' yelshi yetip jibergen.

⁴⁰ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. I-том. Нөкіс, 1982, 112-бет

⁴¹ Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства// Советская тюркология. 1989-ст.67

⁴² Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства// Советская тюркология. 1989-ст.67

Ha'zirgi ku'nde bul so'z tari'yxiy so'z yesaplani'p, bizin' tilimizde – din xi'zmetkeri, arnawli' diniy mekteplerde woqi'p bilim alg'an ha'm diniy mekteplerde woqi'ti'wshi'li'q yetetug'i'n, yamasa meshitlerde iymamli'q qi'latug'i'n molla⁴³ ma'nisin an'latadi'.

I. Yusupov shi'g'armalari'nda da bul atama da'l usi' ma'nige jaqi'n qollani'li'di':

Ta'g'dir jazsa, adam qa'ytip ko'nbesin,
Haq jaratqan wo'ltirsin be bendesin,
Axun yendi tuti'p tarixat joli'n,
Xasa uslap, kiydi da'rwish jegdesin...

(«Watan topi'rag'i'»)

Xiywa medresesin pitgergen sawatli' adam ma'nisinde jumsalg'an.

Rahmetlik a'kem bolsa da *axun*,
Adam yedi so'z ha'm sa'wbetke jaqi'n,
Xiywada medrese pitirgen menen,
Du'nyada qi'zi'g'i'nan jiberlik haqi'n...

(«Watan topi'rag'i'»)

Bul ataq sol da'wirde wo'zine jarasa abi'rayg'a iye, ulama kisilerge beriletug'i'n bolg'an. Sol sebepli bul atamag'a, ataqqa iyelik qi'latug'i'n adamni'n' ismi qosa ayti'lg'an.

Sol awi'lda boldi' *Apsamet axun*,
Meshiti bar yedi u'yine jaqi'n,
Worta halli' kisi yedi insapli',
«Uli's ulamasi'z bolmas» der naqi'l...

(«Watan topi'rag'i'»)

⁴³ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. I-том. Нөкіс, 1982, 126-бет.

Iyshan – iyshan, pir so'zinin' ma'nilesi:⁴⁴ Bul so'z shayi'rdi'n' satirali'q qosi'g'i'nda jumsal'g'an:

Baylar menen ulamalar ji'ynaldi',
«Wo' mirbekten ku'ydik» desip qi'ynaldi',
«Sufi' qi'li'p, *iyshang'a* qol bergizip
Qutli'qlayi'q wonnan» desip woylandi' ...
(«Wo' mirbek ha'm iyshan»)

Ayri'm qatarlarda bul so'zdin' joqari'da ayti'p wo'tkenimizdey «pir» so'zi menen sinonimles boli'p qollang'anli'g'i'n ko'remiz.

Iyshan, so'ytip masayraydi' «*pirmen*» dep,
«Wo' mirbekti bag'i'ndi'ri'p» ju'rmen dep,
«Bul du'nyada mag'an xi'zmet yete ber,
Wol du'nyan'di' wo'zim g'amlap ju'rmen» dep.
Payapi'ldi' a'ste silkip bayqaydi',
Ga' awdan'lap, ga' arti'na qayqaydi',
Pirin uslap suw u'stinde wo' mirbek,
«Yar bolg'aysan', taqsi'ri'm» dep shayqaydi'.
(«Wo' mirbek ha'm iyshan»)

Usi' kishi toparg'a ta'n «xalifa» so'zi de bar, biraq bul so'zdi shayi'r shi'g'armalari'nda ushi'ratpaymi'z.

Molla – ila'hiyat ilimlari bilimdani', diniy mektep woqi'ti'wshi'si', sawatli', ali'm kisi. *Molla* rus tiline tatar tili arqali', wog'an parsi' tili arqali' wo'tken boli'p, arabsha «mavlo» - janab (taqsi'r) jaqi'n kisi ma'nisin beredi. Basqa tu'rkiy ha'm iran tillerinde mela, mwlllo, mwlda formalari' bar.⁴⁵ I. Yusupov do'retiwshiliginde ko'rsetilgen so'z ju'da' siyrek ushi'rasadi'; *Molla* so'zi menen sinonim si'pati'nda jumsal'g'an:

Bunda adamlar u'yrenisti axung'a,

⁴⁴ Al – rams. www.mehrahgam.com

⁴⁵ Ислам. Энциклопедический словарь. М. Главная редакция восточной литературы. 1991-ст 268.

Mektep *molla wo'lg*en yeken jaqi'nda,
Bir ku'ni g'arri'lar bizin' ag'amdi',
Imam tayi'nлади' meshit qawi'mg'a...

(«Watan topi'rag'i'»)

Mudir - i'qti'yari' menen shayx,pir, murshidke qol bergen kisi. Tarixatqa kiriw tayarli'g'i'n ko'rip ati'rg'an kisi mudir dep atalg'an.⁴⁶

Sufi' – ataqli' Jo'neyd Bag'dadiydin' ta'riyplewine go're, «isi tek quday menen bolg'an,jarati'li'sti'n' bar yekenligin ta'n ali'wshi' kisiler sufi' delinedi⁴⁷» Biraq I.Yusupov shi'g'armalari'nda bul so'z ta'riyp yetilgen mazmunda yemes, iyshang'a qol beriwshi kisi si'pati'nda degen mazmunda jumsal'g'an. Meshitte azan ayti'wshi' (muazzin) ni'n' da sufi' dep ataladi'.

Si'rt jag'i'nda *sufi'* ali'p qollaydi',
Payapi'ldan piri suwg'a qulaydi',
«Na'let bolsi'n, bezdim sendey naysaptan,
Dep manti'g'i'p iyshan su'zdi i'laydi'.»

(«Wo'mirbek ha'm iyshan»)

N.A.Baskakov *muazzin* so'zin de diniy ataq ha'm lawazi'mlar qatari'nda ko'rsetip wo'tken. I. Yusupov shi'g'armalari'nda bul so'z ushi'ramasa da, bul jo'ninde N.A. Baskakovti'n' pikiri tiykarli' yekenligin ayti'p wo'tiw lazi'm.

G) A'skeriy lawazi'm ha'm ataq atamalari'.

I. Yusupov shi'g'armalari'nda a'skeriy lawazi'm ataqtı' bildiriwshi so'zler wonsha ko'p yemes, siyrek gezlesedi.

Oficer – so'zi nemis tilinin' «offizier» so'zinen ali'ni'p bizin' bu'gingi tilimizge wori's tili arqali' kirip kelgen so'z yesaplanadi'. Quralli' kushler qurami'ndag'i' komandali'q ha'm basqari'wshi'lar qurami'ndag'i' adam boli'p, bul adam miliciya ha'm policiya qurami'nda da boli'wi' mu'mkin.⁴⁸

Gornizonda baslandi' topalan',

⁴⁶ Ислам. Энцикопедический словарь. М.Главная редакция восточной литературы. 1991-ст 170.

⁴⁷ Шайх Нажмаддин Кубро, Тассыввуфий хаёт.таржимон ва нашрга таерловчилар:

⁴⁸ Словарь иностранных слов. М.1989.стр 362

*Oficerler qalg'anday jetim,
Quwatlawg'a wo'tti ko'p adam,
Soldat deputatlar sovetin...*

(«Yeki du'nya»)

Soldat so'zi nemis tilinin «soldat» so'zinen ali'ng'an, italiyan tilinde «soldale» formasi'nda ushi'rasadi'. Bizin' tilimizge rus tili orqali' kelip kirgen. *Soldat* so'zi «jallaw» degen ma'nisti bildiredi. Bul atama tar ma'nide a'skeriy xi'zmetshilerdin' sap qurami'ni'n' kategoriyasi', al ken' ma'nide a'sker, a'skeriy adam, veteran, bir iske wo'zin bag'i'shlag'an adam degen mag'analardi' bildiredi.⁴⁹

Soldat boli'p jawg'a shapti'n',
Shayi'r boli'p yelge jaqti'n',
Ka'sibin'nen kamal tapti'n',
Danq – abi'ray ali'p kettin'...

(«Qulpi' tastag'i' jazi'wlar»)

La'shker – bul so'z bizin' bu'gingi tilimizde go'nergen so'z yesaplanadi'. yel qorg'awshi', a'sker, no'ker degen ma'nilerdi an'latadi'.

Kim bilsin bir gezde usi' jerlerde,
Gunnlardi'n' *la'shkeri* wayran qi'lg'andi'...

(«Ossuarlar»)

La'shkerbasi' – komandir, la'shkerlerdin' basshi'si', sa'rka'rdasi', baslawshi'si' ma'nilerin bildiredi.

Qalani' jaw qamal yetti bir waqta,
Yel basi'na tu'sti tag'i' da'rtli ku'n,
La'shkerbasi' bir ma'rt yeken biraq ta,
(Jaw da bolsa aytpay bolmas ma'rtligin.)

⁴⁹ Словарь иностранных слов. М., 1989, стр 473.

(«Ayaz qala»)

Ataman – bul so'z din' etimologiyasi'na na'zer awdaratug'i'n bolsaq, rus tiline tu'rkiy tiller arqali' wo'zlesken so'z yesaplanadi'. «U'lkeni, u'lken ata, basshi'» degen ma'nilerdi an'latadi'.⁵⁰ Kazak yellerinde a'skerlerdin' basshi'si', jetekshisi, atamani' lawazi'mi'n bildiredi.

Al bizin' qaraqalpaq tilinde bul so'z din' ma'nisi biraz awi'si'p, basshi', wo'z basi'na ketken, wo'zinshe is baslawshi', ta'rtipsizlik yetiwshi, gruppani'n' basshi'si' ⁵¹ si'yaqli' ma'nilerde tu'sindiriledi.

Ataman Filchev zayr kazaklardi'n',
Kulaklari'n atqa mindirdi,
Shi'mbayg'a barg'an hu'kimet ag'zalari'n,
Jawi'zlarsha qi'ynap wo'ltirdi...

(«Yeki du'nya»)

Sa'rkarda – qumandan, sarkarda, la'shker basi' ma'nisinde jumsalq'an:

U'y toli' jurat ka'tqudalar,
Sa'rkardalar wo'rre turdi',
(Bul da'stu'rdi biler wolar)
Ha'mmesi si'rtqa juwi'rdi'...

(«Tumaris»)

Jasawi'l uri's jag'dayi'nda tan'lap ali'ng'an a'sker si'pati'nda qatnassa, ti'ni'shli'q hu'kim su'rgen da'wirde jap-salmalardi' tazalaw, si'rtqi' diywallardi' qayta tiklew si'yaqli' islerge qarati'w, adamlardi' basqari'w wazi'ypasi'n atqarg'an.soni'n' ushi'n da Xorezmde ha'zirge shekem jan'a lawazi'mli' kisi, qanday da bir wo'zgeris qi'lg'ani' ma'nisinde «taza jasawi'l ko'z shi'g'arar» degen maqali' bar. Ayri'm dereklerde saqshi'lar basli'g'i', intizam saqlawshi' si'yaqli' ma'nileri tu'sindirilgen.⁵² Al to'mendegi qatarda jasawi'l so'zi, uri's

⁵⁰ Краткий этимологический словарь русского языка. Н.М.Шанский, В.В.Иванов,Т.В.Шанская, Москва, 1975, стр-30.

⁵¹ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. I-том. Нөкіс, 1982, 113-бет.

⁵² Дадабоев Х. Тарийхий харбий терминлар луғати. Ташкент 2003.Б 19в

jag'dayi'ndag'i' a'piwayi' a'sker ma'nisinde yemes, xanni'n' xi'zmetkerleri, pa'rmani'n iske asi'ri'wshi'lar ma'nisinde jumsal'g'an.

Jasawi'l shapti' tu'rkmen jerine,
Tawi'p ali'p keldi yawmi't kelinin,
Biraq qorqpay xanni'n' shekken deminen,
Aytti' hayal bar jag'dayi'n yelinin'...

(«Gilemshi hayal haqqi'nda haqi'yqatli'q»)

Jasawi'lbasi' - a'skerlerdin' u'lken bir topari' basli'g'i'⁵³ ma'nilerin an'latadi'.

No'ker – no'ker so'zi, a'sker, soldat ma'nilerin an'lati'p,usi' so'zler menen sinonimles boli'p keledi. Bul atama I. YUsupovti'n' bunnan 2,5mi'n' ji'l aldi'n tariyxta jasap wo'tken ko'shpeli qa'wimler yesaplang'an massagetler haqqi'ndag'i' poemasi'nda ushi'raydi'.

«Wo'zim arqalap ketemen»
Dep qulaqsi'z *no'ker* birden,
Tumariske qulli'q yetti...

(«Tumaris»)

A'sker – shayi'r shi'g'armalari'nda ko'plep ushi'rasadi'. Bul atama – armiya, yel qorg'awshi', no'ker, la'shker ma'nilerin an'latadi'.⁵⁴

A'sker barar jer qayi'sqan ku'sh penen,
Da'lbedewler suwli'q shaynar arqi'rap...

(«Gilemshi hayal haqqi'nda haqi'yqatli'q»)

1.2 Diplomatiyag'a ta'n ja'miyetlik-siyasiy leksika.

I.Yusupovti'n' qaysi' bir do'retpesin woqi'p qarasaq ta, woni'n' so'z ma'nilerinen ju'da' sheber wo'nimli paydalang'anli'g'i'n guwasi' bolami'z.

⁵³ Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства// Советская тюркология -1989-ст.67

⁵⁴ Каракалпак тилиниң түсиндирме сөзлиги. I-том. Н, 1982, 150-бет.

Ja'miyetlik-siyasiy leksikani'n' tematikali'q bir topari' bolg'an diplomatiyag'a ta'n elementlerde shayi'r shi'g'armalari'nda wo'z sa'wleniwin tapqan. wolardan biri - *yelshi* so'zi.

Yelshi so'zi ma'mleketler arasi'nda diplomatiyali'q baylani'slardi' ali'p bari'wshi' adam ma'nisin an'latadi'.

Biraq shayi'r bul so'zge ko'rkem obrazli' ma'ni ju'klep, shayi'rdi' qusti' yelshi si'pati'nda ta'riyplegen:

Shayi'r degen wo'z xalqi'ni'n' *yelshisi*,

Shad wo'mirden mol berilgen yenshisi...

(«Abaz shayi'rg'a Ukrainadan kelgen xat»)

Bul qatardan ko'rip turg'ani'mi'zday yelshi so'zi wo'zinin' tiykarg'i' ma'nisinen wonsha ali'slamag'an.

Xind *yelshisi* ala shapan wo'pepek,

A'lha'bbiz, saq ju'rip bul ku'nge jetken...

(«Bu'lbil uyasi'»)

Al joqari'da keltirilgen mi'salda bolsa yelshi so'zi tiykarg'i' ma'nisinen biraz bolsa da ali'slap, ko'rkemlew qurali' si'pati'nda paydalani'p, wobrazli'q ma'nige iye boli'p woti'r. Bunnan ko'rinip turi'pti' shayi'r ja'miyetlik-siyasiy leksikag'a ta'n so'zlerdin' ma'nilerin wo'zinshe jasandi'ri'p ustali'q penen paydalana bilgen.

Sunday-aq, ayri'm tariyxi'y shi'g'armalarda diplomatiyag'a ta'n yelshi so'zinin' ma'nisi si'pati'nda «rasul» so'zinin' de qollang'anli'g'i'n ko'remiz. Atap aytqanda, wogohiy arabsha rasul so'zin yelshi ma'nisinde de qollang'an.⁵⁵

Soni'n' menen birge so'z mu'lki sultani' Alisher Nawayi' do'retiwshiliginde de «rasul» so'zi diplomatiyag'a ta'n atama si'pati'nda jumsal'g'an.⁵⁶

I. Yusupov shi'g'armasi'nda yelshi so'zi yeki yeldin' dilomatiyali'q baylani'slari'n ali'p bari'wshi' adam si'pati'nda jumsal'g'an qatarlardi' da ushi'rati'wi'mi'zg'a boladi':

⁵⁵ А. Уразбоев. Оғаҳийнинг «Риез-уд-давла» асарида ижтимоий сиесий лексика. АКД. Тошкент 2009.Б.49

⁵⁶ А. Навойи. Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. XII том. Т. 1996.

Hayal patsha yesler ba'rin,
Ha'yyar shani'n' shaytanlari'n,
Kayxi'srawdi'n' yelshilerin,
«bolmaydi'» dep qaytarg'ani'n...

(«Tumaris»)

Incident – so'zi russ tiline lati'n tilinin' «incidens» so'zinen ali'ni'p waqi'ya, qandayda bir jag'day (waqi'yalardi'n' ani'qlamasi' ko'binese jag'i'msi'z jag'daylar) tu'sinbewshilik, soqli'g'i'si'w degen ma'nilerdi bildiredi.⁵⁷ Bul so'z ko'binese yeki yeldin' yamasa ma'mlekettin' bir birine qarama-qarsi' ha'reketleri, soqli'g'i'si'wi' ma'nilerinde jumsaladi'. I. YUsupov ta wo'z shi'g'armalari'nda incident so'zin joqari'dag'i' ma'nilerden ali'slamag'an halda qollang'an:

Tasadan woq ati'p bir birimizge,
Incidentler boli'p turar arada...

(Sonetler)

Shayi'r shi'g'armalari'nda usi' kishi toparg'a ta'n bolg'an *shegara* so'zi de qollani'lg'an.

Sunday-aq, diplomatiyag'a ta'n ja'miyetlik-siyasiy leksikani'n' bir tu'ri, qi'sqarg'an qospa so'zler de I. Yusupov shi'g'armalari'nda jeke siyrek ushi'rasadi'. Mi'sali':

Siz ko'tergen g'a'rezsizlik bayrag'i',
Jelbিরer *BMSH* astanasi'nda...

(«Prezident»)

Ja'ne ayti'p wo'tiw tiyis, bul qi'sqarg'an qospa atamani'n' rus tilindegi varianti'n da shayi'r wo'z shi'g'armalari'nda sheber paydalana bilgen:

Lektor bol dese, ti'nbay lekciya woqi'p,
OONda medekspert boli'p jursen...

(«Jigittin' jetpis ko'klemi»)

1.3 Aymaqli'q – territoriyali'q bo'liniw menen baylani'sli' ja'miyetlik siyasiy leksika.

⁵⁷ Словарь иностранных слов. М.1989.стр 206.

Lingvistikada XI –XIV a’sirlarga tiyisli jazba yestelikler tilidagi aymaqli’q – territoriyali’q bo’liniwdi an’latatug’i’n ja’miyetlik siyasiy so’zler arnawli’ tu’rde izertlew wobektine aylang’an.⁵⁸ Sunday-aq, wo’zbek til biliminde de bul tarawda A. Urazbaev wo’zinin’ wogohiydin’ «Riez-ud-davla» shi’g’armasi’nda ja’miyetlik-siyasiy leksika atli’ kandadatli’q dissertaciyasi’nda sol shi’g’arma tilidagi qollani’lg’an aymaqli’q bo’liniw menen baylani’sli’ bolg’an ja’miyetlik-siyasiy so’zlerge ken’nen analiz jasag’an.⁵⁹

I. Yusupov shi’g’armalari’nda bul kishi toparg’a tiyisli bolg’an so’zler ko’pshilikti quraydi’. *Ma’mleket* – ma’mleket.

Ten’ge shashqan menen Aydos qalasi’,

Ayi’rsha, terbenbes ten’iz jag’asi’,

Bir *ma’mleket* jayg’asqanday arasi’,

Bgin Qarao’zektin’ ba’lent qollari’...

(«Aq alti’nli’ yeldin’ aq saqallari’»)

Bul qatarlarda ma’mleket so’zi wo’z aldi’na bir u’lken yel si’pati’nda qollani’lg’an.

Usi’ so’z ayri’m qosi’qlari’nda xali’q, jurat, hu’kimet ma’nilerinde de jumsal’g’ani’n ko’remiz:

Ma’mleketim, hu’kimetim, ba’ri de ,

Quwatlaydi’ menin’ danqli’ ismimdi.

(«Men paxtakesh xali’qpan»)

Shayi’r shi’g’armalari’nan wori’n alg’an to’menlegi qatarlarda *Watan* so’zi de uli’wma qollani’li’wdag’i’ ma’nisi ha’m territoriyali’q birlik an’lati’wshi’ ja’miyetlik-siyasiy so’z si’pati’nda jumsal’g’an:

Danqli’ Shiraz – shayi’rlardi’n’ *watani*’,

Amir Temir jawlap aldi’ da woni’,

Shag’al ma’slik qurdi’ da sarayda...

⁵⁸ Дадабаев Х. наименование единиц административно территориального деления в старотюркских памятниках XI-XIV вв. Адабий мерос. №53. стр.36-43.

⁵⁹ А. Уразбоев. Оғаҳийнинг «Риез-уд-давла» асарида ижтимоий сиесий лексика. АКД. Тошкент 2009.Б.51-55.

(«Patsha ha'm shayi'r»)

Shi'g'armadag'i' qatarlar mazmuni'nda shayi'r watan si'pati'nda Shiraz qalasi'n na'zerde tutqanli'g'i'n an'lawg'a boladi'.

Sunday-aq, ayi'ri'm qosi'qlari'nda watan so'zi yel, jurat ma'niside qollani'lg'anli'g'i'n da ko'remiz:

Tuwi'p wo'sken yelin su'ye almadi' wol,
Oni' jek ko'riwden uyalmadi' wol,
Ko'ship barg'an yeli buni' jati'rqap,
Hesh jerdi «*Watani'm*» dey almadi' wol...

(To'rtlikler)

Ma'mleket, ma'nisin an'lati'wshi' so'zlerdin' ja'ne biri *yelat* so'zi yesaplanadi'. Ha'zirgi ku'nde arab ha'm parsi' tillerinde⁶⁰ shtat (bul so'zdin' inglizshesi state «Ma'mleket» ma'nisin beredi) mazmuni'n beretug'i'n bul so'z I Yusupov ha'm basqa wo'zbek ha'm qaraqalpaq so'z sheberleri tillerinde ma'mleket ma'nilerin an'latqan. Ogahiy shi'g'armalari' tilinde bul so'zdin' *aelat*, «Nawayi' shi'g'armasi' tilinin' tu'sindirime so'zliginde» bolsa *ielat* formalari' bar yekenligi ko'rsetip wo'tilgen.⁶¹

I. Yusupov shi'g'armalari' tilinde de bul so'z ma'mleket, respublika, yel ma'nilerinde jumsal'g'an:

Munarlani'p baxi't darag'i'nday,
Arti'p i'g'bal danq inabati',
Jatar gu'llep jasli'q bulag'i'nday
Qaraqalpaqstan *yelati'*...

(«Menin' avtonomiyam»)

Sunday-aq, shayi'r shi'g'armalari'nda *yelat* so'zi watan, yel ma'nilerinde de jumsal'g'an:

Xosh *yelati'm*, xosh doslari'm janajan,

⁶⁰ Персидско-русский словарь. Том I. Москва. Русский язык. 1983. стр-147.

⁶¹ Алишер Навоийи асарлари тилининг изоҳли луғоти. Том I. Тошкент Фан. 1983,6,45

Xosh bol yendi aq su't bergen anajan...

(«Joldas mug'allim»)

So'z sheberi wo'z do'retiwshiliginde *uli's* so'zin wa'layat, ayri'm wori'nlarda qa'wim, millet so'zlerinin' sinonimi si'patanda da paydalang'an. Sonday-aq, yel ma'nisinde de jumsalq'an.

Bir yelde ko'p tilli *uli'slar* jasari,

Ba'ri bir anadan tuwi'lg'an yanli'...

(Sonetler)

Shag'layi'q *uli'stin'* ulli' ku'ninde,

Qi'zsin' dosli'q toyi' A'miw boyi'nda!

(«Qi'rq ba'ha'r»)

Sonday-aq, ayri'm shi'g'armalari'nda bul so'z xali'q, puxara ma'nisinde de jumsalq'anli'g'i'n ko'riwge boladi':

Ult ayi'rg'ash bolsan' *uli's* jaqti'rmas

Is tu'skende xi'zmetin'e taq turmas...

(To'rtlikler)

Jurt so'zi bolsa ma'mleket ma'nisin beriw tu'rkiy tillerdin' ko'pshiligine ta'n. Biz buni' shayi'r I. Yusupov shi'g'armalari' tilinde de ushi'ratami'z:

Ata *jurti'* Tu'rkistandi' qalmaqlar,

Shapqani'nda yessiz bati'r quladi'...

(«Ha'r kitabi'n' bir qi'ziqli' shejire»)

Xorezm yadnamalari'nda bul so'z *jurt*: xali'q jasaytug'i'n jer, watan ma'nilerinde ko'rsetilgen. Bul ma'niler I. Yusupov shi'g'armalari' leksikasi'na da ta'n:

Ata *jurti'm* Tu'rkistanda,

Danqli' sha'ha'rlerdin' birisen'...

(«Sahra gu'li»)

Jurt so'zi xali'q, puxara ma'nilerinde de qollani'lg'an wori'nlar bar:

Jurtqa tansi'q yemes bul ku'nde baqsi',

Du'nya quwi'w boldi' kewildin' naqshi'...

(«Xoshada's»)

So'z sheberinin' bazi' bir do'retpelerinde *jurt* so'zi aymaqa ta'n «ja'miyetlik-siyasiy» leksikasi'ni'n' biri qala, sha'ha'r so'zleri menen sinonim si'pati'nda jumsalq'an:

Dep patsha bas shayqap, ku'ldi murti'nan
Ha'm wol keter waqta Shiraz *ju'rti'nan*,
Qala ha'kimine tapsi'rdi' ni'qlap:
«Shayi'rg'a g'amxorli'q islen' jaqsi'lap»...

(«Patsha ha'm shayi'r»)

Sha'ha'r – so'zi de qala ma'nisinde qollani'lg'an. XIX a'sirde sha'ha'rler a'tirapi' si'rtqi' diywallar menen woralg'ani' ushi'n qala ha'm sha'ha'r so'zinin' qollani'li'wi'nda derlik parq bolmag'an. I. Yusupov shi'g'armalari'nda sha'ha'r so'zi qala ma'nisinde qollani'lg'an:

U'lken *sha'ha'r* arqasi'nda,
Qali'n' terek arasi'nda,
Yelespesiz bir awi'l bar,
Kegeylinin' jag'asi'nda...

(«Awi'l, Awi'l!»)

Soni'n' menen birge shi'g'armalarda gezlesetug'i'n *qala* so'zi de usi' tiptegi so'zlerden yesaplanadi':

Qalani' jaw qamal yetti bir waqta,
El basi'na tu'sti tag'i' da'rtli ku'n...

(«Ayaz qala»)

Awi'l so'zi I. Yusupov shi'g'armalari'nda territoriyali'q birlik ma'nisinde ko'plep ushi'rasadi':

Ko'p *awi'llar* qublami'zda,
Go'zzal ja'ne g'urg'i'n keler,
Qalalardan qashi'p bari'p,
Wol jerlerde turg'i'n keler...

(«Awi'l, Awi'l!»)

Tu'rkiy tillerinde, soni'n' ishinde wo'zbek tili tariyxi'y leksikasi'nda yel so'zinin' ja'miyetlik-siyasiy ma'nileri haqqi'nda X.Dadabaev ken' mag'li'wmat bergen.⁶²

I. Yusupov shi'g'armalari'nda bul so'zdin' aymaqli'q – territoriyali'q birlik si'pati'ndag'i' ma'nileri ha'r qi'yli'.

Yel so'zi, respublika, wa'layat ma'nilerinde jumsal'g'an:

Suusi'zli'q azabi'n shekken kim desen',

Qaraqalpaq ha'm Xorezm *yelleri*...

(«A'miwda'rya»)

Qala ma'nisinde: (Shi'mbay qalasi' na'zerde tuti'lg'an)

Tariyxi'nda Qaraqalpaqti'n',

Belli *yelsen'* wo'zin' senin'...

(«Tuwg'an jer»)

...To'rtku'l degen bir a'jayi'p yel bolar,

Jer ja'nneti qayda desen' sol bolar...

(«Kewilin'nin' ko'shpe'li ku'ni bolarman»)

Ja'ne de, xali'q, puxara ma'nisinde de jumsal'g'an:

Xanalasi'm qazaq *yeli*, shari'qlan',

Men Abaydi' ag'a tutqan xali'qpan...

(«Men Abaydi' yadg'a bilgen xali'qpan»)

Shayi'r do'retiwshiliginde aymaqli'q – territoriyali'q birlikti bildiretug'i'n «respublika» so'zi ko'plep ushi'rasadi'.

Respublika so'zi lati'n tilinin' «respublika» so'zinen ali'ni'p ja'miyetshilik is, ma'mleket, basqari'w formalari' degendi an'latadi'. Joqari' ma'mleketshilik hu'kimet belgili mu'ddetke saylang'an basqari'w worganlari'na tiyisli boladi': usi'nday basqari'w formasi'na iye ma'mleket respublika dep ataladi'.⁶³

Bul atama I. Yusupov qosi'qlari'nda to'mendegi ma'nilerde qollang'an.

⁶² Дадабаев Х. общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. Ташкент, 1991, стр 14.

⁶³ Словарь иностранных слов. М., 1980.стр 441.

Ma'mleket ma'nisinde:

Bizin' No'kis – besji'lli'qlar perzenti,

Respublika maqtani'shi' jas qala...

(«Ku'nshi'g'i's jolawshi'si'na»)

Respublikam wo'shpes bag'i'n bar,

Joli'n' atlar A'miwda'ryadan...

(«Mashinalar jolg'a shi'g'adi'»)

Xali'q, puxara ma'nisinde de jumsal'g'an:

Jumek ag'a sha'kirtlerin shaqi'rsa,

Jarti' respublika wog'an «ag'a»lar...

(«Ag'arti'wdi'n' ji'l quslari'na»)

1.4 Socialli'q qatlamlardi' bildiretug'i'n ja'miyetlik-siyasiy leksika.

Puxara so'zi so'zlik ma'nisi jag'i'nan «qambag'allar» «paqi'rlar» boli'wi'na qaramastan⁶⁴ tilimizde bir qansha waqi't aldi'n «grajdan» mazmuni'n bere baslag'ani'n I. Yusupov shi'g'armalari' tili de tasti'qlaydi'.tek g'ana shi'g'armada bul so'zdin' ko'plik ma'ni an'lati'wi'n na'zerde tuti'w lazim.

Ayaz biy a'dil jol tuti'p,

Puxarani'n' g'ami'n woylag'an.

(«Awi'l jollari'nda»)

Xoja – ha'zirgi ku'nde ken' tarqalg'an ha'm xojayi'n degen ma'nini beredi.⁶⁵

Bul qatardan xoja so'zini'n socialli'q qatlamdi' an'lati'wi'n bilip ali'wg'a boladi':

...A'dalatli'q planetasi' a'rmani'm,

«Baysi'z, proletarsi'z, qulsi'z, *xojasi'z*»...

(«Jer planetasi'»)

⁶⁴ Баранов Х. Арабско-русский словарь. М. Русский язык. 1985.стр.605

⁶⁵ Персидско-русский словаоь. Том I. Москва. Русский язык. 1983. стр-572

Xoja so'zi tariyxi'mi'zdi'n' tu'rli da'wirlerinde ha'r qi'yli' ma'nilerdi an'latqan.

Mi'sali': samaniyler, seljukiylerde «wa'zir» keyin bolsa «bay sawdager», wosmanli' tu'rklerde «ustaz» sufiyzmdе «da'rwishler ja'ma'a'tinin' diniy rutbasi' - murshid» ha'm tag'i' basqa.⁶⁶

N.A. Baskakov bul so'zdi «sali'q to'lewshi qatlamlar» qatari'na keltiriwge woni'n' keyin bolsa «bay adam», «mu'lkdar» ma'nisin ken' tarqalg'an.⁶⁷ Bul jag'day da ja'miyetlik-siyasiy leksikada bir tariyxi'y sharayat do'gereginde de wo'zine ta'n wo'zgerisler ju'z beriwi mu'mkinligin ko'rsetedi.

Socialli'q qatlamdi' bildiretug'i'n bay ha'm gedey so'zleri de I.Yusupov tilinde ushi'rasadi'.

Bay so'zi qoli'nda ko'p mal – mu'lki bar, u'stem klass wa'kili, feodal⁶⁸ ma'nilerin an'latadi'.

Al gedey woni'n' kerisi, socialli'q qatlamni'n' to'men da'rejesin bildiredi:

...Mine kolxoz,

Gedeyge so'z,

Jog'al bay,

Kolxoz jaqqa jaqi'nlatpa nusqan'di'!

(«Joldas mug'allim»)

Qul – bende ja'miyettin' yeriksiz ag'zasi':

...A'dalatli'q planetasi' a'rmani'm,

«Baysi'z, proletarsi'z, qulsi'z, xojasi'z»...

(«Jer planetasi'»)

1.5 Ekonomikali'q tarawg'a baylani'sli' ja'mietlik siyasiy leksika.

⁶⁶ Гафуров О. Асма ул хусна еки табаррук исмлар II кисм. Тошкент 1989.

⁶⁷ Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства// Советская тюркология -1989-ст.68

⁶⁸ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. I-том. Нөкіс, 1982, 167-бет

I. Yusupov shi'g'armalari'nda ekonomikali'q tarawg'a baylani'sli' so'zlerden *menshik* so'zi jiyi paydalang'an. *Menshik* so'zi jeke mu'lk degen ma'nilerde jusalg'an:

Til tabi'sti' *menshik* penen yel ma'pi,
Miynetin'nin' pali'n tatsan' jaman ba?

(«Awi'ldag'i' kesh»)

Investiciya ha'm wo'ndiris so'zleri de sheberlik penen qosi'q qatarlari'na tu'sirilgen.

Investiciya- ha'r qi'yli' tarawdi'g'i' ka'rxanalarg'a payda wo'ndiriw maqsetinde wo'zinin' ma'mleketinde yamasa shet yel ma'mleketlerinde jeke jeke yamasa ma'mleket kapitali'n uzaq mu'ddetke sali'w.

Shaqi'r *investiciya* degen apan'di',
Yengiz wo'ndiriske jan'ali'qlardi'...

Soni'n' menen birge keyingi da'wirlerde ekonomikali'q tarawda ken' yen' jayg'an *isbilermen* atamasi'n shayi'r da'wir kartinasi'n ashi'p beriw maqsetinde ustali'q penen paydalang'an.

Qara terge tu'sken qara miynetin',
Yeskirgen zamani' wo'tip barmaqta,
Isbilermen boli'p, giltin da'wlettin',
Tapqan yeller alg'a ketip barmaqta...

(«Isbilermenlerge»)

Qatarlarda ko'rinip turg'ani'nday shayi'r *isbilermen* so'zine ko'rkem wobrazli'q ma'ni ju'klep qandayda bir rawajlang'an yellerge qarata qollang'an. Al bazi' bir shi'g'armalari'nda jeke shaxslarg'a qarata jumsalq'anli'g'i'ni'n' da guwasi' bolami'z:

Isbilermen bolsan', baxti'n' zor bolar,
Qulday islep begdey kiyiner bolsi'n'...

(«Ko'riner boli'n'»)

Sunday-aq, bulardan ti'sqari' shayi'r do'retpelerinde mal-mu'lk so'zi de jumsalq'an:

Kolxozg'a sen kirsən'dag'i', kirmesen',

Ba'ri bir tek *mal-mu'lkin'di* xatlaydi'...

(«Joldas mug'allim»)

Menshikletiw so'zi de gezlesedi:

Menshikletiw ushi'n ma'ngige,

Gu'res joli' – uzaq a'ngime...

(«Awi'l jollari'nda»)

I. Yusupov shi'g'armalari'nda usi' kishi toparg'a ta'n *bajxana* so'zi ushi'rasadi'. *Baj* – so'zdin' tu'biri boli'p «Nawayi' shi'g'armalari' tilinin' tu'sindirime so'zliginde» diyxanshi'li'q wo'nimlerinen ali'natug'i'n sali'q tu'ri si'pati'nda tu'sindiriledi.⁶⁹ Biraq wo'zgeshelik ta'repi *baj* tek diyxanshi'li'q wo'nimlari yemes, uli'wma, mal-mu'lkten wo'ndiriletug'i'n sali'q yesaplanadi'. Xiyawa xanli'g'i'nda *baj* ji'ynawda juwapker *bajban* lawazi'mi' bolg'an.⁷⁰

Baj so'zi qaraqalpaq tilinin' tu'sindirime so'zliginde bir ma'mleketin' territoriyasi'nan yekinshi ma'mleket territoriyasi'na wo'tkizetug'i'n tovar, zat, mu'lk si'yaqli' na'rselerden aqshalay ali'natug'i'n ma'mleket sali'g'i'⁷¹ dep tu'sindiriledi. Demek *baj* so'zinin' ma'nisi joqari'dag'i' tu'siniklerge qarag'anda biraz ken'eygen. *Bajxana* so'zi usi' processler a'melge asi'ri'latug'i'n wori'n ma'nisin an'latadi':

Jati'rqap yel-eldi, adam-adamdi',

Bajxanag'a toli'p jol da'rbentleri,

«Wo'tiw da'wiri» degen qatal zamandi',

Biz wo'rip ati'rmi'z birazdan beri...

(«Jan'a a'sirge»)

1.6 Siyasiy tarawg'a baylani'sli' ja'miyetlik-siyasiy leksika

⁶⁹ Алишер Навоийи асарлари тилининг изоҳли луғоти. Том I. Тошкент Фан. 1983,6, 306.

⁷⁰ Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства// Советская тюркология -1989.

⁷¹ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. I-том. Нөкіс, 1982, 164-бет

I. Yusupov poeziyasi' milliy wo'zgesheligi menen ayi'ri'li'p turadi'. Shayi'r wo'z zamani' menen ten' qa'dem taslag'anli'qtan woni'n' shi'g'armalari' tilinde siyosatqa baylani'sli', ja'miyette, siyasiy wo'mirde boli'p ati'rg'an qubi'li'slar, ha'r qi'yli' wo'zgerislerge baylani'sli' leksika sheberlik penen paydalani'lg'an.

Qaraqalpaq xalqi'ni'n' rawajlani'w tariyxi', turmi'si', wo'miri woni'n' leksikasi'nda wo'z ko'rinisin tabadi'. Usi'g'an baylani'sli' ja'miyette boli'p ati'rg'an siyasiy wo'zgerislerge sa'ykes woni'n' atamalari'ni'n' rawajlani'w da'wiri de bir neshe basqi'shqa bo'lip u'yreniledi.

Shayi'r shi'g'armalari' tilinde siyasiy processke baylani'sli' *ken'es hu'kimet, qayta quri'w, awdari'spaq, revolyuciya, wo'tiw da'wiri* usag'an atamalardi'n' jumsal'g'anli'g'i'n ko'remiz. Bular arqali' ha'r da'wirde bolg'an siyasiy waqi'yalar shayi'r na'zerinen shette qalmag'anli'g'i'n ko'remiz.

Ken'es hu'kimeti - wo'tken a'sirde wo'z hu'kimin su'rgen siyosatqa baylani'sli' atama:

Baydi' sheklep *ken'es hu'kimeti*,

Temir suwli'q jawdi' tejedi...

(«Aktrisanin' i'g'wali'»)

Qayta quri'w – 1985-1990 ji'llardag'i' siyasiy processke baylani'sli' atama:

Gu'rkiredi *demokratiya* aspani',

Qudiretli dawi'li' *qayta quri'wdi'n'*,

G'a'remlik shati'ri'n juli'p tasladi'...

«Wo'tiw da'wiri» - xali'q turmi'si'ni'n' wo'tiw da'wiri dep atalg'an basqi'shi'na baylani'sli' atama:

«*O'tiw da'wiri*» degen qatal zamandi',

Biz wo'tip ati'rmi'z birazdan beri...

(«Jan'a a'sirge»)

Elimiz g'a'rezsizlik alg'annan baslap qaraqalpaq tilinin' ja'miyetlik-siyasiy leksikasi'nda jan'a da'wirge baylani'sli' atamalar payda bola basladi'.

Ja'miyetlik-siyasiy leksika tiykari'nan publicistikag'a ta'n bolg'ani' menen ko'rkem a'debiyatqa da da'wir na'pesin beriw maqsetinde qollani'ldi'.

Shayi'r shi'g'armalari'nda siyosiy proceske baylani'sli' jumsal'g'an ja'ne bir atama *g'a'rezsizlik* so'zi. Bul so'z biz jasap ati'rg'an usi' da'wirdi sa'wlelendiriw maqsetinde qollani'lg'an:

Lekin insaniyatta bir zor u'mit bar,
Du'nya jaqsi'li'qqa tayani'p ati'r,
Wo'z wo'zin jan'adan tani'p xali'qlar,
G'a'rezsizlik ushi'n woyani'p ati'r...

(«Jan'a a'sirge»)

Al ja'ne bir qosi'q qatarlari'nda usi' *g'a'rezsizlik* so'zinin' wo'zbek tilindegi «mustaqilliq» varianti'n paydalang'an.

O, suveren respublikam, Watani'm,
Seni su'yiw huqi'qi'na iyemen,
Mustaqilliq – biyg'a'rezlik samali',
Ju'zlerin'di jelpip turg'ay mudami'...

(«To'k, tawi'ndag'i' woylar»)

I. Yusupov shi'g'armalari' tilinde siyosiy process penen baylani'sli' *quri'ltay* so'zi jumsal'g'an.

Quri'ltay so'zi – mongol tilinin' (xurul, xural) so'zinen ali'ng'an. Tu'rkiy milletlerdin' ayri'mlari'nda xali'q ag'zalari'ni'n' worgani', a'hmiyetli ma'mleketlik ma'selelerdi sheshiw ushi'n a'meldarlardi'n' ji'ynali'si', konferenciyasi' ma'nisin beredi. *Quri'ltay* tu'sinigi qollani'wg'a XII-XIII a'sirlerde kirip keldi. Bul Shi'ng'i'sxanni'n' mongol qa'wimlerin birlesitiriwi menen baylani'sli' boldi'.

Quri'ltay shaqi'ri'p Tashkent, No'kiste,
Erteden a'njami'n ko'rip yegiske...

(«Da'wrang'a megzer»)

Reglament – so'zi francuz tilinen ali'ng'an (reglement? Regle - qag'i'yda).

1) ma'mleket worganlari'ni'n' jumi'slari'ni'n' ta'rtibin belgileytug'i'n qag'i'ydalar sistemasi'. (mi'sali': Joqari' ken'es reglamenti)

2) ji'ynali's, konferenciyalar, a'njumanlardi' ali'p bari'w ta'rtibi.

3) xali'qarali'q kongress ha'm konferenciyalardi'n' ayri'm aktlerinin' ati'.
(mi'sali': Venskiy reglament 1815 g.)

Birdi mi'n'g'a u'lgi yetedi serlep,

Bazda iyni kelse qi'zi'p ta alar,

Asa sheshen de yemes,

Bazda ken' sermep,

Reglamentin wo'zi sozi'p ta alar...

(«Sekretar»)

Demokratiya - so'zi a'yemgi grek tilinen ali'ni'p «xali'q hu'kimeti» degendi an'latadi'. Demokratiya siyasiy duzim boli'p woni'n' tiykari'nda process na'tiyjesine qatnashi'wshi'lardi'n' ten' ta'siri arqali' sheshimlardin' ja'miyetlik qabi'l yetiw metodi' jatadi'. Bunday metod ha'r bir ja'miyetlik strukturalarda qollani'wi' mu'mkin. Ha'zirgi ku'nde woni'n' yen' a'hmiyetli qosi'mtasi' ma'mleket boli'p tabi'ladi'.

Samal kem kem pa'tke mine basladi',

Gu'rkiredi *demokratiya* aspani'...

(«Jan'a a'sirge»)

I'n'qi'lab so'zi de siyasiy turmi's penen baylani'sli' revolyuciya da'wirindegi so'z yesaplani'p 30-jillari' paydalani'lg'an.

I'n'qi'lab samali' jelpip ju'zin'di,

Taza turmi'slardi'n' samali' keldi...

(«Poezd yemes, yeldin' da'wleti keldi»)

Dag'dari's bul da siyasiy processke baylani'sli' so'z:

Ba'lki bizdi *dag'dari'stan* ap shi'g'i'p,

Ba'lki tartarsan' da awi'r jazadan...

Ko'rinip turg'ani'nday shayi'r shi'g'armalari'ndag'i' ja'miyetlik-siyasiy leksikani'n' sementikali'q toparlari' haqqi'nda aytqanda, ha'r tu'rli so'zlik qatlamg'a ta'n so'zlerdin' bir-biri menen ma'nilik ha'm formali'q jaqtan baylani'slari' haqqi'nda da toqtap wo'tiw lazi'm. Sebebi, shi'g'armalarda sa'wlelengen waqi'yani' toli'q tu'sinip jetiwde bul ma'selege itibar qarati'w u'lken

a'hmietke iye. I. Yusupov tilindegi ja'miyetlik-siyasiy leksikani' wo'z da'wiri, waqi'yani' bayanlani'p ati'rg'an ma'mleket yamasa ma'mleketler siyasiy sistemasi', sonday aq, wo'zinin' jeke stili si'yaqli'lardi' yesapqa alg'an halda u'yreniw ha'm an'law za'ru'r.

I. Yusupov jetik shayi'r ha'm sheber so'z ustasi'. wol wo'z shi'g'armalari'nda tariyxii'y waqi'yalardi' bayanlap qoymastan, ko'rkem shi'g'arma si'pati'nda qarag'an. Usi' ma'nide jazg'an shi'g'armalari'ni'n ta'sirshen'ligin xali'q qa'lbine jaqi'nli'g'i'n asi'ri'w maqsetinde ayi'ri'm so'zlerdin' si'rtqi' formasi', yaki shi'g'arma teksti arasi'ndag'i' poeziyali'q qatarlardi'n' ko'rkemligi ko'z qarasi'nan ma'nilesleri, si'rtqi' formasi' jag'i'nan birdey bolg'an so'zlerdi de wori'nli' jumsay bilgenine guwa bolami'z. Demek wolardi' analizlew ha'm izertlewde usi'nday halatlardi' itibarg'a ali'w lazi'm.

Birinshi gezekte, ja'miyetlik-siyasiy leksikani' da forma ha'm ma'ni qatnaslari'na qarap da'stu'riy u'sh tu'rge aji'rati'w mu'kin:

Omonim, sinonim, antonim.

I. Yusupov shi'g'armalari'ndag'i' usi' tarawg'a ta'n so'zlerdi klassifikaciyalawda diaxron aspekte, yag'ni'y shayi'r tilinin' woriginal imlasi' ko'z qarasi'nan jantasi'w kekrek. Bizin'she bunda M. Rustamiy L.V. Maloxovskiy klassifikaciyasi'na tiykarlani'p usi'ng'an usi'ldan paydalang'an maqsetke muwapi'q.

Sog'an qarap shi'g'armalardi'n' so'zlik fondi'na ta'n so'zler mi'sali'nda omonimlerde to'mendegi tu'rlerge aji'rati'w mu'mkin:

1. Sap omonim so'zler. woni'n' qa'siyeti sonda, bir neshe ma'nige iye bolg'an so'zler formasi' jag'i'nan da, ayti'li'w jag'i'nan da hesh qanday pari'qlanbaydi'.

Ja'miyetlik-siyasiy leksika qurami'ndag'i' omonimiyag'a mi'sal yetip belgili bir qa'wim, aymaq basshi'si' mazmuni'ndag'i' *biy* so'zi ha'm n'a'zirgi ku'nde awi'l aqsaqali' ma'nisindegi *biy* so'zin keltiriw mu'mkin.

Ko'rinip turg'ani'nday, so'zlik omonimlar payda boli'wi'ni'n' faktorlari'nan biri polisemantik so'zlar ma'nileri arasi'ndag'i' «shi'nji'rdi'n'» u'ziliwi boli'p yesaplanadi'.

Joqari'da analiz yetilgan ka'tquda so'zinde de usi' halatti' ani'q ko'remiz. Bazi' bir qatarlarda shan'araq basshi'si', yeldin' abi'rayli' kisisi ma'niside kelse, al bazi' qatarlarda patsha a'meldari' ma'niside jumsal'g'an.

Jigitlik wo'tken son' g'arri'li'q murat,

Ka'tqudali'q so'zin' yelge wa'siyat...

(«Aq alti'nli' yeldin' aqsaqallari'»)

U'y toli' jurat – *ka'tqudalar*,

Sa'rkardalar wo'rre turdi'

(«Tumaris»)

Bul tiptegi so'zlerdin' tiykarg'i' qa'siyeti sonda, wolar tiykari'nan, polisemiya tiykari'nan payda boladi'.

I. Yusupov shi'g'armalari' tilinde sinonimiya qubi'li'si'n da ko'plep ushi'ratami'z. Mi'sali', shi'g'armalardi'n' so'zlik fondi'nda monarx tu'sinigin bildiriwshi *xan, shah, patsha, xi'sraw, sultan, ha'kim, a'mir* si'yaqli' so'zlar bar yekenligin ko'rdik. Bul so'zlar wo'z ara ma'niles qa'siyetke de iye. Sebebi, sinonim ma'nisi tap birdey yemes, «qosi'msha ma'ni» na'zikligi, emocional boyawi', qollani'wi' si'yaqli' bir qatar qa'siyetleri menen wo'z ara pari'qlanatug'i'n so'zlar yesaplanadi'.

Ja'miyetlik-siyasiy leksika qurami'ndag'i' antonimlarga *bay gedey, xoja* ha'm *qul* so'zlerin mi'sal keltiriwimiz mu'mkin.

Uli'wma shayi'r shi'g'armalari'ndag'i' ja'miyetlik-siyasiy leksikani'n' tematikali'q toparlar boyi'nsha izertlew na'tiyjesinde to'mendegi juwmaqlardi' shi'g'ari'w mu'mkin.

1. Shi'g'armalar tilindegi ja'miyetlik-siyasiy leksikani' ma'nilik-semantikali'q toparlarga aji'ri'ti'w bari'si'nda izertlew obekti materiallari', izertlew obektinde bayanlang'an da'wir yaki shi'g'arma waqi'yalari'ndag'i' bayan yetilgen aymaqtin' ja'miyetlik-siyasiy formaciyasi', ma'mleket basqari'w dizimi,

izertlenip ati'rg'an shi'g'arma a'debiy tildin' qaysi' tariyxi'y etapi'na ta'n yekenligi, izertlenip ati'rg'an shi'g'arma avtori'ni'n' jeke stili, izertlenip ati'rg'an shi'g'arma xarakteri(tariyxi'y, ko'rkem tariyxi'y-ko'rkem, memuar, ko'rkem-memuar, diniy si'yaqli') ha'm basqa da faktorlardi' itibarg'a ali'w sha'rt.

2. Bir tu'siniktin' ha'r tu'rli ma'nisi bolg'an so'zler arasi'ndag'i' wo'z-ara ma'ni qatnasi'na u'lken itibar qarati'w lazi'm boladi'.

3. Ja'miyetlik-siyasiy leksikag'a ta'n ayri'm so'zlerdin' awi'spali' ma'nisi, omonimi de boli'wi' mu'mkinligin shi'g'armalardi'n' so'zlik qurami' da ko'rsetip beredi.

II Bap. Shayi'r shi'g'armalari'ndag'i' ja'miyetlik-siyasiy leksikani'n' shi'g'i'si' boyi'nsha tu'rleri

Ja'miyetlik-siyasiy leksikani'n' shi'g'i'si' boyi'nsha analizi qaraqalpaq tili leksikasi'ni'n' tariyxı'y progressin u'yreniwde, woni'n' rawajlani'w ha'm bayi'w ni'zamli'qlari'n ashi'p beriwde ja'rdem beredi.

Temani' izertlew bari'si'nda shi'g'armalarda qollani'lg'an ja'miyetlik-siyasiy leksikag'a ta'n so'zlerdin' genetikali'q jaqtan jaqi'nli'g'i'n duri's belgilew ushi'n bir qansha problemali' ma'selelerge itibar qarati'w za'ru'r boladi'. Solardan biri ayri'm birliklerdin' genetikali'q jaqi'nli'g'i' leksikografiyali'q derekler ha'm tariyxı'y leksikag'a baylani'sli' izertlewlerde ha'r tu'rli tali'qlani'wi'nda boli'p tabi'ladi'. Ja'ne bir ma'sele tu'rkiy ha'm mong'ol tilleri ushi'n uli'wma ta'n bolg'an birliklerdi ayri'm hallarda tilimiz leksikasi'nda mongol elementleri si'pati'nda yemes, al tu'rkiy qatlamg'a tiysli birlik si'pati'nda analizlewdi maqul ko'rdik. Tyurkologiyada bul ma'sele u'stinde ko'plep izertlewler ali'p bari'lg'an. Bul bag'darda ali'p bari'lg'i'n ilimiy izlenislerdi bir qatar analizlegen A.M. Sherbak juwmaqlari'na tiykarlani'p,⁷² I.Yusupov shi'g'armalari'nda mongol tiline ta'n dep belgilew mu'mkin bolg'an so'zler mug'dari' az yekenligin itibarg'a alg'an halda wolardi' «Tu'rkiy qatlamg'a ta'n ja'miyetlik-siyasiy leksika» ishinde qaradi'q.

Ja'miyetlik-siyasiy leksika uzaq tariyxqa iye. Bizge ma'lim bolg'ani'nday, da'slepki ma'mleketshilikke baylani'sli' so'zler a'yyemgi «Avesto» kitabi'na baylani'sadi'. Tariyxı'y processtin' belgilewi menen ja'miyettin' bul socialli'q instituti' ji'llar dawami'nda boy tiklep, rawajlani'p barg'an. Bul process, so'zsiz, tilde a'sirese, woni'n' tariyxı'y leksikasi'nda wo'z ko'rinisin tabadi'. Sol sebepli de ja'miyetlik-siyasiy leksikada tu'rli tillerge ta'n bolg'an tiykarlardan do'regen so'zler ushi'rasi'wi' ta'biyiy hal. Soni' inabatqa ali'p analiz yetilip ati'rg'an materiallardag'i' Avesto ha'm Sogd elementlerine de wo'z worni'nda itibar qarati'wg'a ha'reket yettik.

⁷² Щербак А.М. Тюрко-монгольские языковые связи. Вопросы языкознания. 1986. №4. с.47-59.

Bizde bar bolg'an derekler I.Yusupov shi'g'armalari'ndag'i' ja'miyetlik-siyasiy leksikani' belgili bir toparlarg'a bo'lip u'yreniw imkaniyati'n beredi.

I.Yusupov shi'g'armalari' tili bay, so'zinin' wo'tkirligi menen aji'rali'p turadi'.

Shayi'r wo'z do'retiwshiliginde wo'zge til elementlerin sheberlik penen paydalang'an. Biz bulardi' to'mendegi bo'limlerde ko'rip shi'g'ami'z.

2.1. Uli'wma tu'rkiy tillerine worta q ja'miyetlik-siyasiy so'zler

Ja'miyetlik-siyasiy leksika sisitemasi'nda wo'zlik qatlamg'a tiyisli so'zler mug'dari' jazba a'debiyatta avtordi'n' stili, shi'g'arma jazi'lg'an yamasa wondag'i' waqi'yalar qa'lemge ali'ni'p ati'rg'an da'wir ma'mleket dizimi si'yaqli' faktorlar menen baylani'sli' ra'wishte wo'zgerip turadi'. I.Yusupov do'retiwshiliginde de wo'zlik qatlamg'a ta'n ja'miyetlik-siyasiy leksikani'n' mug'dari', qollani'wi' wo'zlestirme qatlamg'a sali'sti'rg'anda kem yemes yekenligin ko'riwimizge boladi'. Sebebi, shayi'r wo'z ana tilimizdin' leksikali'q bayli'qlari'nan sheberlik penen paydalang'an.

Tu'rkiy tillerine ta'n so'zlerdin' ko'pshilik bo'legi tuwi'sqan tiller ushi'n uli'wmali'q yamasa ten' qatlam yekenligi ma'lim. Soni'n' ushi'n bolsa kerek, tiykarg'i' tu'rkiy qatlamg'a ta'n so'zler uli'wma tu'rkiy leksika, uli'wma tu'rkiy qatlam tu'siniklari'nda analiz yetiledi.⁷³

Keyingi ji'llarda tu'rkiy tilleri, soni'n' ishinde wo'zbek tilinin' etimologiyali'q so'zligin du'ziwge u'lken itibar qarati'ldi'.⁷⁴ Sonday aq, si'rt yelli ali'mlar ta'repnen ali'p bari'lg'an izertlewler de wo'zlik qatlamg'a ta'n ja'miyetlik-siyasiy leksika etimologiyasi'n ani'qlawda a'hmiyetli teoriyali'q tiykar bola aladi'.⁷⁵

⁷³ Бегматов. Э. Узбек тили тарихий лексикологияси. Т.Фан. 1981.

⁷⁴ Рахматуллаев Ш. Миртожиев М. Кодиров М. Узбек тилининг қисқача этимологиялик луғоти. Т.1997. Рахматуллаев Ш. Узбек тилининг этимологиялик луғоти Т. 2000.

⁷⁵ Бугадов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том-I. СПб. 1869. Том-II. СПб.1871. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. СПб 1893,1911. Севротян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва Наука.1989. Мусаев К.М. лексикология тюркских языков. Москва Наука.1989. Баскаков. Н.А. Тюркские элементы в «Слове о полку Игореве» М. Наука. 1985.

Biz to'mende I.Yusupov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an tu'rkiy qatlamg'a ta'n bolg'an ja'miyetlik-siyasiy leksikani'n' etimologiyali'q tu'sinigin beriwge ha'reket qi'ldi'q.

Shi'g'armalarda qollani'lg'an tu'rkiy qatlamg'a ta'n so'zler tu'rkiy tillerдин' ko'pshiliginde qollani'li'wi' yaki wolardi'n' tariyxi'y leksikada bar yekenligi menen xarakterlenedi. Usi' wori'nda ayti'p wo'tiw lazi'm, joqari'da talqi'lang'an ja'miyetlik-siyasiy leksikag'a ta'n tu'rkiy qatlamg'a kiretug'i'n so'zlerдин' ko'pshiligi XV-XIX a'sirlerde jazi'lg'an parsi' ha'm ta'jik tillerinde jazi'lg'an tariyxi'y ha'm ko'rkem shi'g'armalarda ushi'raydi'. Demek, wolardi' Tu'rkistan ha'm Iran, Hindistanda do'regen tu'rkiy ha'm parsi' tilindegi tariyxi'y shi'g'armalar tili ushi'n worta'q leksika si'pati'nda analizlewge boladi'. Bunnan ti'sqari' wolardi' bir-birine sali'sti'ri'w tu'rkiy tiller a'sirese, wo'zbek ha'm qaraqalpaq tili ha'm parsi' tiline ja'miyetlik-siyasiy leksikada sezilerli ta'sir ko'rsetkenin si'patlaydi'. Ayti'p wo'tiw kerek, tildegi wo'zlestirmeler xali'qlardi'n' wo'z-ara ja'miyetlik-siyasiy, ma'deniy, ekonomikali'q baylani'slari' na'tiyjesi si'pati'nda ju'zege keledi. Parsi' dereklerindegi tu'rkiy wo'zlestirmeler ma'selesine B. Axmedov ha'm R. Mukminova XV-XVIII a'sirlerdegi tariyxi'y shi'g'armalar E. Umarov parsi' so'zlikler mi'sali'nda itibar qaratqan.

Xan- ma'mleket basqari'wi' xanli'q bolg'an ma'mleket basli'g'i', monarx:

...Aqsha da'rya boyi' gulistan boli'p,

At shi'g'ardi' kimsen Ayaz xan boli'p.

(«Ayaz qala»)

Sh.Raxmatullaev xan so'zinin' etimologiyasi' haqqi'nda mag'li'wmat berip, *xan* - kishirek ma'mlekettin' pu'tkilley hu'kimdari', al xoqan iri ma'mlekettin' hu'kimdari', ulli' xan⁷⁶ yeknligin ayti'p wo'tedi. I.Yusupov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an ma'nilerde de joqari'dag'i' ilimpazdi'n' bergen ta'riypin tasti'yqlaydi'. Bizge shekemgi a'debiyatlardi'n' ko'pshiliginde xan so'zinin' tu'rkiy qatlamg'a tiyisli yekenligi belgilenip wo'tilgen bolsa da, ayri'm tyurkologlar, sol qatarda N.A Baskakov bul so'zdin' genetikasi' qi'tay tiline

⁷⁶ Рахматуллаев Ш. Узбек тилининг этимологиялик луғоти Т. 2000. 401-402 б.

baylani'sli' yeknin ko'rsetedi.⁷⁷ Ali'm «Igor polki jangnamasi'»nda tu'rkiy so'zler kitabi'nda da G.Ramsted, M Fasmer, pikirlerin quwatlag'an halda, a'yyemgi tu'rkiyler, mongollar ha'm a'yyemgi bulgarlarda «xan», «ma'mleket basli'g'i'» ma'nisindegi bul so'z qi'taysha *kuan-xan* so'zinin' fonetikalig' q wo'zgeriske ushi'rag'an formasi' yekenin aytadi'.⁷⁸ Sonday aq ali'm xunlar, bulgar, xazarlar, ha'm basqa a'yyemgi tu'rkiy xali'qlarda «joqari' hu'kimdar» ma'nisinde hoqan so'zi «Igor polki jangnamasi'»nda qag'an, xakan formalari'nda jumsalgi'ani'n ha'm bul tariyxtan qi'tay tiline ta'n yeki so'z – *key* (ulli') ha'm *kuan* (xan) birikpesinen du'zilgeni haqqi'nda jazadi'. A Na'jib te bul so'zdin' worxun-enisey, qa'dimgi uyg'i'r yesteliklerinde «joqari' hu'kimdar» qagan qan, qaganliq (xokanli'q) (qag'anat) ma'nilerinde jumsalgi'anli'g'i'n ayti'p wo'tedi ha'm bul so'z genetikasi'n qi'tay tiline baylani'sti'ri'p, Pekinnin' yeski dereklerindeki ati' xanbali'q yekenin ko'rsetedi.⁷⁹ H. Nematov qag'an\hoqan so'zlerindeki fonetikalig' q wo'zgeristi «tu'rkiy tiller ushi'n x sesi ta'n yemesligi sebepli a'yyemgi Iran ha'm basqa tillerden ali'ng'an so'zler qurami'ndag'i' x u'nsiz q menen almasti'ri'lg'an» dep tu'sindiredi, *ka* komponenti «*u'lken*» ma'nisinde qi'tay, *xan* so'zin bolsa mongol tiline ta'n, dep ko'rsetedi.⁸⁰

Ati' atalg'an ali'mlar bul so'z rus tiline mongol basqi'nshi'li'g'i'na shekem tu'rkiy tiller arqali' wo'tkenin aytadi'. Sonday-aq, Iran tani'wshi'lar da xan so'zin tu'rkiy tiline ta'n leksika si'pati'nda ko'rsetedi. Ha'tte, ayi'ri'm Iran tani'wshi'lar n'oqan ha' xan so'zinin' qi'tay tiline ta'n yekenligin biykarlap, woni'n' tu'rkiy tiline tiyisli yekenligi haqqi'nda pikirler bildirgen.

Beg – so'zi shayi'r shi'g'armalari'nda belgili bir yelat basli'g'i', lawazi'mli' kisi ma'nilerin bildirgen. wo'zbek tilshisi Sh. Rahmatullaevti'n' pikirinshe, bul so'z da'slep «*u'lken*» «*iri*» si'yaqli' ma'nilerdi an'latqan, keyin ma'ni rawajlani'w

⁷⁷Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства. Советская тюркология. 1989.

⁷⁸Баскаков Н.А. Тюркские элементы в «Слове о полку Игореве» М.Наука 1985.

⁷⁹Наджиб Э. Тюркский язык Делийского султаната XIV века. Советская тюркология. 1982.№2.

⁸⁰Неъматов Х. Узбек тили тарийхий фонетикаси. Т. 1992.

na'tiyjesinde kelbetlikten atli'qqa aylang'an.⁸¹ (*Beg/bek* so'zinin' usi' ma'nisi ha'zirgi ku'nde Xorezm wog'uz govori'nda saqlani'p qalg'an.)

...qulday islep , *begdey* kiyiner boli'n'...

(«Ko'riner boli'n'»)

A.N.Baskakov bul so'zdin' kelip shi'g'i'wi'n qi'taysha paik so'zine baylani'sti'radi'. Biraq bul ma'selede ali'mlar ta'repinen bir toqtamg'a kelinbegen. Sebebi bul so'z barli'q tu'rkiy tiller so'zlik fondi'nda bar ha'm tu'rli fonetikasi'q wo'zgerislerge ushi'rag'an halda jumsaladi'. Bazi' bir izertlewlerde bul so'zdin' shi'g'i'si'n Iran tiline baylani'sti'ri'wg'a ha'reket qi'lg'an. Sol qatarda H Mazandariy bul so'zdi axamoniylar tas jazi'wlari'nda *baga*, Avestoda *bag'a*, sanskritte *bhaga*, rus tilinde *bog*, iran tiline ta'n tiykarg'a iye dep ko'rsetken. M. Mumin bolsa *bek* so'zi tu'rkiy tillerine ta'n yekenligin aytadi'. Qullasi' bek so'zi iran tillerine ta'n yekenligin maqullawshi' ali'mlar bul so'z ta'n'ri ma'nisinen ha'zirgi tu'rkiy tillerdegi ma'nileri ken'eygen, dep yesaplaydi'. Biraq, ideal qaraslardan aldi'n real tu'siniklar atamalari' bolg'anli'g'i'na itibar qarati'w za'ru'r. Bunnan ti'sqari', wo'z-ara tuwi'sqan bolmag'an tillerde ayri'm so'zlerdin' forma ha'm ma'nileri bir birine sa'ykes kelip qalatug'i'n jag'daylarda ko'plep ushi'rasadi'. Ma'selen, A Rustamov qa'dimgi tu'rkiy «uma» (ona) ha'm arabsha «um» («ana» ma'nisinde) so'zleri haqqi'nda ayti'p, usi' pikirlerdi bildirgen.⁸² O. Gafurov Bekqulbek ati' haqqi'nda so'z yetip, bektin' sogdsha bek – ta'n'ri qudaydan kelip shi'qqani' haqi'yqatqa jaqi'n deydi.⁸³ Demek, bul wori'nda adam atlari' qurami'ndag'i' bektin' ja'ne de bir ken'irek ma'nige iye yekenligi itibarg'a ali'nbag'an. Haqi'yqati'nda da, Bekqul, Bekbergen atlari' ta'n'ri so'zinin' sinonimii yemes, ba'lki jaratqanni'n' si'patlari'nan birinin' tu'rkiy bildiriliwi yesaplanadi'. Mine, usi' ta'replerin yesapqa ali'p, biz bek so'zinin' genetikasi' (shegarasi') tu'rkiy tillerge ta'n dep bilemiz.

Atali'q – so'zi de I.Yusupov shi'g'armalari'nda jumsalag'an. Bul so'z tu'rkiy *ata* so'zine *-li'q* qosi'mtasi'n qosi'w arqali' jasalag'an. Bul so'zge tiykar bolg'an

⁸¹ Рахматуллаев Ш. Узбек тилининг этимологиялик луғоти Т. 2000.

⁸² Рустамов А. Сўз хусусида сўз. Т.1987.

⁸³ Гафуров О. Асмам хусна еки табаррук исмлар.Т1998.

ata so'zi ha'zirgi tu'rkiy tillerdin' derlik ba'rshesin de qollani'ladi'. Usi' ko'z qarastan, a'zerbayjan, bashqur, qazaq, qaraqalpaq. Qi'rg'i'z, tatar, tu'rkmn, tu'rk, uyg'i'r, tillerindegi ata formasi' woni'n' a'yyemgi tu'rkiy yesteliklerindegi formasi'na sa'ykes keledi. wo'zbek tilinde *ota*, qaraqalpaq tilinde *ata*, chuvash a'debiy tilinde *atte*, chuvash tilinin' joqari' govori'nda *ati*, Altay, Tuva, xakas, tillerinde u'nli *-aga*.⁸⁴ Shayi'r shi'g'armalari' tilinde bul so'zdin' wo'zine ta'n ma'nisi sonda, wol «uri'w aqsaqali'», biylik yetiwshi, ma'nisin an'latadi'.⁸⁵ Bul ataq tu'rkmnlerde, tiykari'nan, *ka'tquda*; qi'pshaq uri'wlari' (qaraqalpaq ha'm qazaqlar) nda *atali'q* dep ju'rgpzilgen. Bul so'zlerge arab so'zlik qatlami'na ta'n *umda* sinonim si'pati'nda keledi.

Sol jag'ali'q – Xiywa xani'nda

Biy, *atali'q* biyligin su'rgen...

(«Qaraqalapaq haqqi'nda so'z»)

Ja'miyetlik-siyasiy leksika ha'r bir tariyx'i'y etapta wo'zine ta'n ma'ni an'lati'wi'n bildiriw maqsetinde ayti'wi' mu'mkin, keyishelli ja'ma'a'ttin' qaramallari'n birlestirgen wotar *atali'q* dep atalg'an.

I.Yusupov shi'g'armalari'nda ushi'rasatug'i'n *yelshi* so'zinin' «*Yel*» ha'm «*shi*» morfemalari'nan quralg'ani' sinxron aspekte ko'rinip tursa da, woni'n' qurami'nda *yel* so'zinin' semantikasi'na itibar qarati'w za'ru'r. Ayri'm dereklerden' birinde *yelshi payg'ambar* ha'm *rasul* dep tu'sindiriledi.⁸⁶ Bul wori'nda «*payg'ambar*», «*rasul*» so'zlerin de diplomatiyag'a ta'n so'z si'pati'nda, ha'm diniy tu'sinikti bildiriwshi so'z si'pati'nda tu'siniw mu'mkin. Usi' derektin' wo'zinde *yel-* «ti'ni'shli'q» ma'nisin an'latatug'i'nli'g'i' ko'rsetip wo'tilgen.⁸⁷ *yelshi* so'zinin' tiykari'nda usi' ma'ni bar yekenligi so'zsiz. «Attuhfa» miynetinde bul so'zdin' *yel* ha'm ku'n qurami'nda «a'lem» ma'nisin beriw an'latadi'. S. Mutalibovti'n' tu'sindiriwshе «ku'n» so'zin taslap, tek g'ana *yel-quyashti'n'*

⁸⁴ Покровская А.А. Термины родства в тюркских языках. Москва 1987.

⁸⁵ Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства. Советская тюркология. 1989.

⁸⁶ Аттухфатуз зайяту филлуфатит түркия. Таржимон ва нашрга таеловчи С Мамбетуллибов Т.Фан.1987.59-бет

⁸⁷ Көрсетилген мийнет 77-бет.

wo'zin g'ana qollaw ha'm a'lem ma'nisin an'latadi'.⁸⁸ Bul so'zdin' womonimi de bar boli'p «qol» ma'nisin an'latadi'.⁸⁹

Badriddin Ibraxim ta'repinen XIV a'sirde Hindistanda ta'rtip berilgen «Fahrangi Zafargwe»da yel walayat ma'nisinde de tu'sindiriledi. Bul so'z worxon-Enisey yesteligi ha'm a'yyemgi uyg'i'r yadnamalari'nda «uri'w birlespesi», «xali'q» ma'nilerin de an'latadi'. woni'n' ko'plik formasi' elatdan aymaqli'q birlikti bildiretug'i'n so'z payda bolg'an.⁹⁰ Shayi'r shi'g'armalari'nda yel so'zi ayri'm wori'nlarda xali'qti'n' sinonimii si'pati'nda jumsalq'ani'n ko'remiz. A.K.Borovkov «Tafsir» tilindegi yel so'zinin' ma'nileri ha'm ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde bar yel, xali'q, u'lke, ma'mleket, sha'ha'r, qala ma'nilerinde jumsalq'anli'g'i'n ko'rsetedi.⁹¹ yelshi so'zi mong'ol tilinde yelchin formasi'na iye. Mong'olsha -chin bolsa tu'rkiy -chi elementine muwapi'q qosi'mta.⁹² Al bizin' ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde -shi' -shi so'z jasawshi' affiksi menen sa'ykes.

Sunday aq, I.Yusupov shi'g'armalari'nda gezlesetug'i'n yel, yelat, so'zleri wo'zbek tilinin' etimologiyali'q so'zliginde to'mendegishe ta'riyplenedi.

Yel – tu'rkiyshe so'z boli'p, belgili bir jurтта birge jasawshi' xali'q, «jurt» ma'nisin bildiredi. A'yyemgi tu'rkiy tilinde de usi'nday ma'ni an'latqan bul atli'q tiykari'nan i:l formasi'nda ayti'lg'an. Sol da'wirlerde aq i: u'nlisinin' sozi'mli'li'q belgisi joyti'lg'an.

Yelat – bir uri'w qa'wimge ta'n kisiler: qa'wimler birlespesi, bul so'z yel atli'g'i'nan ja'mlew ma'nisin bildiretug'i'n -at qosi'mtasi' menen payda bolg'an delinedi.⁹³

Usi' miynette jurt so'zinin' kelip shi'g'i'w tariyxi' to'mendegishe ko'rsetilgen.

Jurt – xali'q jasap turg'an jay, u'lke. Bul atli'q qa'dimgi tu'rkiy tilinde bir jerden yekinshi jerge ha'reketleniw ma'niisin an'lati'wshi' yori' (jori') feyilinin' ywri' (juri') formasi'nan -t qosi'mtasi' menen jasalq'an. Qosi'mta qosi'lg'annan

⁸⁸ Көрсетилген мийнет 84-бет.

⁸⁹ Көрсетилген мийнет 105-бет

⁹⁰ Наджиб Э. Тюркский язык Делийского султаната XIV века. Советская тюркология. 1982.№2.стр-86.

⁹¹ Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тевсира XII-XIII вв. м.1963.стр-73.

⁹² Щербак А.В. Тюркско-монгольские языковые связи. Вопросы языкознания.№4 1986.

⁹³ Рахматуллаев Ш. Узбек тилининг этимологиялик луғоти Т. 2000.

keyin yekinshi buwi'ndag'i' dawi'sli' tu'sip qali'p, *jurt* (ywert) formasi'na kelgen. Bul so'z tiykari'nan ko'shpeli qa'wimlerge qarasli' jerler ma'nisin an'latqan boli'p, hali'q jasaytug'i'n jay ma'nisi woti'ri'qshi' turmi's keshiriw baslang'annan keyin payda bolg'an.⁹⁴

Analizlengen materiallar I.Yusupov shi'g'armalari'nda ja'miyetlik-siyasiy leksika qurami'nda wo'zlestirilgen qatlamg'a ta'n so'zler mug'dari' ko'pligine qaramastan wo'zlik qatlamg'a kiretug'i'n so'zler salmag'i' jetekshi wori'nda yekenligin ko'rsetedi.

2.2. Iran tiline ta'n ja'miyetlik-siyasiy so'zler

Qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'nda iran tillerine ta'n so'zler salmaqli' wori'n iyeleydi. Iran tilleri ha'm tu'rkiy tiller genetikasi' tu'rlishе bolsa da, turmi'sli'q za'ru'rlik, ma'deniy-a'debiy ha'm socialli'q-ekonomikali'q baylani'slardin' tern'lesiwі tu'rkiy tillerinde iran tillerine ta'n wo'zlestirmeler ko'lemin belgilewshi tiykarg'i' faktor yesaplanadi'.⁹⁵

I.Yusupov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an iran tillerinen wo'zlesken ja'miyetlik-siyasiy leksika ko'binese lawazi'm ha'm ataq atamalari' arasi'nda ushi'rasadi'.

Etimologiyali'q izertlew *shah*, *patsha* so'zlerinin' kelip shi'g'i'wi'nda wo'z ara baylani'stin' bar yekenligin ko'rsetedi. Shayi'r shi'g'armalari'nda *shah* so'zi *patsha*, *xan* ma'nisinde jumsalq'an wori'nlarda ushi'raydi'. M.Muminnin' pikirinshe, bul so'z iran tillerinin' qubla-bati's topari'na ta'n. *shathr* (sha'ha'r) so'zi menen tu'birles, haqi'yqati'nda da *shah* ha'm *sha'ha'r* so'zlerinde logikali'q baylani's seziledi. Ha'zirgi iran tillerinde bul so'z bir-birine jaqi'n formalarda qollani'ladi'.

⁹⁴ Көрсетилген мийнет 118-бет.

⁹⁵ Усманов С. Ўзбек тилининг луғат составинда тожикча форсча сөзлар. Т.1968.

Bul keltirilgen da'liyilewler I.Yusupov shi'g'armalari'nda gezlesetug'i'n ja'miyetlik-siyasiy leksikag'a ta'n *sha'ha'r* so'zinin' de iran tillerine ta'n yekenligin ko'rsetedi.

Patsha – so'zinin' qurami'nda shah so'zi bar yekenligi ko'rip tursa da sinxroniyali'q aspekte bul so'z tu'bir yesaplanadi'. «G'iyos ul lug'at» atli' so'zlikte patsha (pod) pot-taxt ha'm shoh so'zlerinin' birigiwinen du'zilgen dep ko'rsetedi. «Burhoni qote»de bolsa bul so'z to'mendegishe tali'qlanadi': qa'dimgi parssha so'z, *pod* ha'm *shoh* tan du'zilgen. Pod (pot) sahib, pos (saqlaw) pasban, qori'qshi' ma'nilerinde. Shah «hasi'l», «sahib», «kuyew» ha'm wo'z qatari'ndag'i'lardan aji'rali'p turi'wshi' ha'm u'lkenirek ha'r bir na'rse. Solay yeken, bul so'z ma'nisi to'mendegishe to'rt sebep penen tu'sindiriledi: **1.** ulli' pasban, patsha Allah xalqi'ni'n' pasbani'. **2.** ha'miyshe kuyew. Sebebi mu'lkti (ma'mleketti) kelinge sali'sti'rg'an. **3.** patsha basqa adamlarg'a qarag'anda hasi'l ha'm sahib yesaplanadi'. **4.** taxt iyesi. Bul barli'q ma'nilerden birlemshisi yesaplanadi'.⁹⁶

Patsha so'zinin' birinshi quram bo'legi pat a'yyemgi parsi' tilinde *pata* (sponsor) patar, Avesto da patac, a'yyemgi hindshe patar,ekenin yesapqa ali'p, woni'n' so'zlik ma'nisin to'mendegishe tali'qlaw mu'mkin: **1.** sha'ha'r sponsor basli'g'i'. Bunda ma'mleketti na'zerde tutami'z. **2.** sponsor, jolbasshi'.

I.Yusupov shi'g'armalari'nda *patsha* so'zi, pu'tkilley monarxiya formasi'ndag'i' ma'mleket basli'g'i' ma'nisinde qollani'lg'an:

Bunnan bir neshe ju'z ji'lday buri'nda,

Gerey *patsha* hu'kim su'rди Qi'ri'mda...

(«Yeski fontan yertegi»)

Shayi'r shi'g'armalari'nda gezlesetug'i'n *Ka'yhi'sraw* patsha ismi qurami'ndag'i' xi'sraw so'zi de iran tillerine ta'n so'z yesaplani'p, patsha, shah, hu'kimdar ma'nilerin beretug'i'n so'z boli'p tabi'ladi'.

⁹⁶ Уразбоев А. Огахийниц «Риёз уд давла» асариде ижтимоий-сиёсий лексика. Т.2009.АКД. 76-бет.

Shayi'rdi'n' wo'zinin' bergen mag'li'wmati'na qarag'anda Kir- a'yyemgi Persiya patshali'g'i'na tiykar salg'an ja'ha'ngir shah. Ku'nshi'g'i's ra'wiyatlari'nda «Ka'yxi'sraw patsha» dep ataydi' – dep ko'rsetedi.

I.Yusupov shi'g'armalari'nda leksikasi'nda ushi'rasatug'i'n ka'tquda so'zi tariyxi'y dereklerge qarag'anda yeki tu'bir so'zdin' birigiwinen payda bolg'an, woni'n' ka't bo'legi Avesto da kata «qazi'lg'an» degen ma'ni bildiredi.

Iran tilinde *katak u'y* ma'nisin an'latadi'. Bul so'zdin' *u'y* ma'nisin ali'wi' a'yyemgi ata-babalardi'n' u'yshilik usi'llari' menen baylani'sli' boli'wi' mu'mkin. Parsi' tilinde bul so'z «basli'q», «qa'wim basli'g'i'», «shan'araq basshi'si'», «uri'w basli'g'i'», «qandayda bir jumi'sti'n' basi'nda turi'wshi' kisi» ma'nilerin de an'latadi'.⁹⁷ Shayi'r shi'g'armalari' tilinde *ka'tquda* so'zi abi'rayli' kisi, aqsaqal, ja'miyettin' jetekshi ag'zasi' ma'nilerinde jumsalg'an.

Jigitlik wo'tken son' g'arri'li'q murat,

Ka'tqudali'q so'zin' yelge wa'siyat...

(«Aq alti'nli' yeldin' aqsaqallari'»)

Uli'wma *ka'tquda* so'zi so'zliklerde to'mendegi ma'nilerde tu'sindiriledi.

1. basli'q **2.** shan'araq basli'g'i' **3.** jumi's basi'(qanday da bir tarawda usta, ta'jiriybeli shaxs)⁹⁸ **4.** patsha (kem xalatta) **5.** u'y lengen adam h t b.

Ka'tquda so'zi «katxuda» formasi'nda arab tiline de wo'zlesken. Ha'zirgi ku'nde bul so'z yelat awi'l aqsaqali', ma'slaha'tshi ma'nisinde qollani'ldi'.

I.Yusupov shi'g'armalari'nda iran tilleri so'zlik qurami'na ta'n bolg'an *sa'r* komponentli *sa'rkarda* si'yaqli' ja'miyetlik-siyasiy leksikag'a ta'n so'zler jumsalg'an. *Sa'r* elementi iran tilinde *sar*, «Avesto» da *asar* (bassi'z), arniy, natanziy, munjiy, sanglijiy kibi iran tillerinde de usi' formag'a iye. Bul elementtin' ma'nisi bas so'zine tuwra keledi. wo'zbek tilinde polisemiya ma'selesin izertlegen T. Aliqulov bas so'zinin' tu'rli ma'nilerin analizlegen.⁹⁹ Bul ma'sele B. Juraev ta'repinen de u'yrenilip wonda «bas» so'zinin' 19 tu'rli ma'nisin analizlegen. Bul so'zdegi awspali' ma'niler parsi'sha Sar so'zinde de ko'rinedi.

⁹⁷ Уразбоев А. Огаҳийниц «Риёз уд давла» асариде ижтимоий-сиёсий лексика. Т.2009.АКД. 81-бет.

⁹⁸ Мадрахимов О. Ўзбек тили ўғиз лаҳжасининг қисқача қиёсий луғати. Урганч 1999.

⁹⁹ Аликулов Т. Полисемия существительных в узбекском языке автореф.диссер.к.и.н.Т.1966.

Qaraqalpaq tilinde *sar* komponenti *sa'r* formasi'nda bir neshe so'zlerde ko'rinedi. Mi'sali': *sa'rdar* - so'zi *sa'r* ha'm *dar* bo'leklerinen qurali'p, dar qa'dimgi parsi' tiline ta'n boli'p, iye boli'w feyilinin' ha'zirgi zaman formasi' yesaplanadi'. Sa'rdar - xan a'skerleri basshi'si', xali'q la'skerbasshi'si':¹⁰⁰

Biraq woni' qali'n'mal berip tan'lap,

Bir yawmi't *sa'rdari'* aldi' da ketti...

(«Gilemshi hayal haqqi'nda haqi'yqatli'q»)

Shayi'r shi'g'armalari' leksikasi'nda *sa'r* komponentli ja'ne bir so'z *sa'rka'rda* atamasi' bar. Bul so'z yeki tu'bir so'zdin' birigiwinen jasali'p, wondag'i' *ka'r* (is jumi's) so'zi «*islew*» ma'nisinde beredi. Feyil tu'biri ha'm atli'qti'n' bir qi'yli' formada boli'wi' (inglis tilindegi si'yaqli') qa'dimgi parsi' tiline de ta'n. Tu'rkiy tillerde de feyil ha'm atli'q womonimligi ma'selesi A.M.Sherbak ta'repinen arnawli' u'yrenilgen.¹⁰¹ Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde *ka'r* formasi'nda tu'bir morfemalar(*ka'sip-ka'r*, *ka'r yetiw*, *ka'rine kelmew*) ha'm fonetikali'q wo'zgeriske ushi'rag'an *ker* formasi'ndag'i' affiks morfemalar bar. Tu'bir si'pati'nda *ka'r* **1.** is, jumi's, **2.** ta'shwshi, **3.** ta'sir, **4.** za'ru'rlik si'yaqli' ma'nilerdi bildiredi. Affiks morfema si'pati'nda tu'birden an'lati'lg'an zat penen shug'i'llani'wshi' adamdi' bildiretug'i'n atli'q jasaydi': zerger, sawdager, palker, shi'paker, talapker, xi'zmetker h t b.¹⁰² Bul jerde polisemiya qubi'li'si' arqali' womonimlerdin' ju'zege keliwi processi ju'z beredi.

I, Yusupov wo'z do'retpelerinde *sa'rka'rda* so'zi saray xi'zmetkeri, a'sker basi'lar ma'nisinde jumsalg'an.

Ji'ynap barli'q *sa'rka'rdasi'n*,

Tan' atqansha ken'es qurdi'...

(«Tumaris»)

I. Yusupov shi'g'armalari'nda socialli'q qatlamlardi' bildiriwshi bazi' so'zler de ushi'raydi'. A'ne solardan biri *xoja* so'zi boli'p, xojayi'n degen ma'nini beredi.

¹⁰⁰ Чориев З. Тарийх атамаларининг кискача изохли луғоти. Т. 1999.56-бет.

¹⁰¹ Щербак А.М. К вопросу о происхождения глагола в тюркских языках. Вопросы языкознания. 1975. №5. стр18-29.

¹⁰² А Даўлетов. М Даўлетов. М. Қудайбергенов. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тили. Нөкис «Билим» 2010. 46-бет.

Xoja socialli'q qatlami'ni'n' kelip shi'g'i'wi' haqqi'nda tu'rli pikirler bar. Bazi' birewleri wolardi' da'slepki to'rt xalifa a'wladi' dep yesaplasa, basqa bir dereklerde arab basqi'nshi'li'q ju'rislerinde basshi'li'q qi'lg'an sa'rka'rdalar na'sili bolg'an delinedi.¹⁰³ Usi' so'z haqqi'nda Ya G'ulomov maqala jariyalag'an.¹⁰⁴ Arab tiline x(v)ajao qa'lpinde wo'zlesken ha'm yevropali'larg'a mu'ra'ja't yetkende jumsaladi'.

I, Yusupov do'retiwshiliginde *xoja* so'zi wa'liylerge qarata jumsalag'an.

Uli'wma *xoja* so'zi tariyxta to'mendegi ma'nilerde jumsalag'ani'n ko'remiz:

1. xojayi'n, sharapatli' insan; **2.** wa'zir, wa'zirdin' hu'rmetli atag'i'; **3.** bay adam; **4.** sawdager; **5.** dani'shpan; **6.** ma'sla'hatshi', ustaz (ha'zir Turkiyada ustazlarg'a *hocam* (xojam) dep inabat yetiledi); h t b.¹⁰⁵

Solay yetip, I. Yusupov shi'g'armalari' tilinde tariyxi'y iran tilleri qatlami'na ta'n ja'miyetlik-siyasiy leksikani'n' jumsali'wi' jo'ninde to'mendegishe uli'wmalasti'ri'lg'an juwmaqlardi' bayan yetiwge boladi'.

Tu'rkiy xali'qlari'ni'n' uzaq ji'llar dawami'nda iran xali'qlari' menen bolg'an jaqi'n qon'si'li'q baylani'slari' yamasa bir aymaqta jasag'anli'g'i', tariyxta uzaq waqi't bir ma'mleket qurami'nda bolg'anli'g'i' tillerdin' wo'z ara ta'sirin ken'eytken. Buni'n' na'tiyjesinde tu'rkiy tillerge shah, patsha si'yaqli' ko'plep ja'miyetlik-siyasiy so'zler wo'zlesken bolsa, parsi' tiline de bir neshe wonlap so'zler wo'zlesken.

Ha'zirgi da'wirdegi ja'miyetlik-siyasiy, a'skeriy-texnikali'q rawajlani'w na'tiyjesinde belgili tarawlarg'a ta'n so'zlerdin' ko'pshiligi arxaizm ha'm istorizmlerge aylang'an. Bazi' bir so'zlerdin' forma ha'm mazmuni'nda wo'zgerisler ju'z berse, ayri'mlari' ma'ni tarayi'wi' qubi'li'slari'na ushi'rag'an. Demek, waqi't wo'tiwi menen bazi' so'zlerdin' mazmun ha'm wazi'yepasi'nda tu'rli wo'zgerisler ju'z beredi, ayri'mlari'nda bolsa ko'p ma'nililik ha'm bir ma'nililik si'yaqli' semantikali'q ha'diyseler ju'zege keliwi mu'mkin.

¹⁰³ Чориев З. Тарийх атамаларининг қисқача изохли луғоти. Т. 1999.89-бет.

¹⁰⁴ Гуломов Я. «Хўжа» сөзи каердан келиб чиккан. Фан ва турмуш. №1. 1970.

¹⁰⁵ Юсуф Б. Туркча-узбекча ва узбекча туркча лиғат. Т.1993.70-бет.

2.3. Arab tiline ta'n ja'miyetlik-siyasiy so'zlar

Bizge belgili, tu'rkiy tillerge arabsha so'zlik birliklarining kirip keliwi VII-VIII a'sirlerde worayli'q Aziyani'n' arablar ta'repinen jawlap ali'ni'wi' ha'm aymaq xalqi'ni'n' Islam dinin qabi'l yetiwi menen baylani'sli'. Tariyxi'y leksikani' ji'zba derekler tiykari'nda ko'zden keshirer yekenbiz, wonda arabizmler salmag'i' XIX a'sir aqi'ri' ha'm XX a'sir baslari'na shekem sali'sti'rmali' tu'rde ko'beygenligin ko'riwge boladi'. a'yyemgi tu'rkiy yesteliklerinde arab so'zleri bolmag'an bolsa,¹⁰⁶ XI a'sir yesteliginde «Kutadg'u bilik»ke sali'sti'rg'anda XII-XIII a'sirler yesteligi dep tabi'lg'an «Hibatul haqoyik» shi'g'armasi'nda arabizmler ko'birek ushi'raydi'.¹⁰⁷

Arab so'zlik birlikleri, birikpelerdin' tu'rkiy tillerine wo'zlesiw sebep ha'm qurallari' haqqi'nda ali'mlari'mi'z ko'plep ilimiy pikirlerdi bayan yetken.¹⁰⁸

I.Yusupov shi'g'armalari' tilinde arab so'zlik qatlami'na ta'n ja'miyetlik-siyasiy leksikani' tiykari'nan ma'mleketlik basqari'wi'na baylani'sli' ja'miyetlik-siyasiy leksika ha'm siyasiy-ekonomikali'q temalarg'a baylani'sli' ja'miyetlik-siyasiy leksika quraydi'.

Biz to'mende shayi'r shi'g'armalari'nda qollani'lg'an arab tiline ta'n ja'miyetlik-siyasiy leksikani'n' tu'sinigi ha'm wolarg'a mi'sallar keltirip wo'temiz.

Ha'kim so'zi. Bul so'z wo'zegi bolg'an hakama feyili *basqarmaq*, *ha'kimlik qi'li'w*, *basshi'li'q yetiw* mazmuni'na iye.¹⁰⁹ Ha'kim so'zinin' yen' birinshi so'zlik ma'nisi – basqari'wshi', , ha'kimlik qi'li'wshi', basshi'li'q yetiwshi. I.Yusupovta ha'kim so'zi qala,sha'ha'r basshi'si' ma'nisinde jumsal'g'an.

Qala *ha'kimine* tapsi'rdi' ni'qlap:

«shayi'rg'a g'amxorli'q islen' jaqsi'lap»...

(«Patsha ha'm shayi'r»)

¹⁰⁶ Абдурахманов Г. Рустамов А. Қәдимги түркий тил. Т. 1981.

¹⁰⁷ Н.М.Маллаев. Узбек адабиёти тарийхи. Т. 1971.

¹⁰⁸ Абдуллаев Ф. Арабизм в узбекском языке. Автореф. Дисс. к.и.н. Т.1945. Акылбекова З. Арабизмы.// Источники формирования тюркских языков в средней Азии и южной Сибири. Фрунзе 1964. Бегматов Э. Арабча узлашма сўзлар қатлами. Т.Фан. 1981.

¹⁰⁹ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Стр 187.

Ha'kim so'zi «wo'zbek tili etimologiyali'q so'zliginde» to'mendegishe ko'rsetilgen:

Ha'kim arabsha so'z *hakim(un)* formasi'na iye; tiykari' ko'p ma'nili *hakama* feyilinin' «hu'kim shi'g'ardi'» ma'nisi menen du'zilgen, walayat, qala, sha'ha'r, rayon si'yaqli'lardi'n' hu'kimet ta'repinen tayi'nlang'an basqari'wshi'si' ma'nisin an'latadi'.¹¹⁰

Shayi'r shi'g'armalari' leksikasi'nda *ha'kim* so'zi wo'zinin' tuwra ma'nisinen uzaqlasi'p awi'spali' ma'nide de qollani'lg'an wori'nlari' da bar.

Huqi'wqi' sheklenbegen go'zzal hu'kimdar,

Sen kimsen' jani'ma *ha'kimlik* yetken...

(«Watan»)

Bul qatarlardan biz shayi'r di'n' ustali'g'i'n, yag'ni'y ja'miyetlik-siyasiy leksikadan stillik maqsette sheber paydalang'anli'g'i'n ko'remiz.

I.Yusupov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an arab tiline ta'n so'zler salmaqli' wori'ndi' iyeleydi. wolardan biri ekonomikali'q jag'day menen baylani'sli' *mu'lk* so'zi.

Mu'lk – bul arabsha so'z boli'p *mulk (un)* formasi'na iye: tiykari'nan, malaka feyilinin' «iye boldi'» ma'nisi menen payda bolg'an. «jeke mal du'nya», «patshali'q» degen ma'nilerdi an'latadi'.¹¹¹

Bizin' bu'gingi tilimizde de bul ekonomikali'q, siyasiy tarawlarda aktiv qollani'ladi'.

Kolxozg'a sen kirsan'dag'i', kirmesen',

Ba'ri bir tek *mal-mu'lkin'di* xatlaydi'...

(«Joldas mug'allim»)

Ha'zirgi ku'nde bul so'z «ma'mleket mu'lki» «jeke mu'lk» si'yaqli' ma'nilerge de iye.

Sunday-aq, ekonomikali'q-siyasiy process penen baylani'sli' ja'ne bir arabsha so'z – *baji'xana* so'zi de shayi'r leksikasi'nda ushi'rasadi'.

¹¹⁰ Рахматуллаев Ш . Узбек тилининг этимологиялик луғоти Т. 2000.

¹¹¹ Рахматуллаев Ш . Узбек тилининг этимологиялик луғоти Т. 2000. 28-бет

Baji'xana- *baj* ha'm *xana* morfemalari'ni'n' birigiwinen payda bolg'an. Birinshi komponenti *baj* – arabsha so'z boli'p, «mal-mu'lkten wo'ndiriletug'i'n sali'q» ma'nisin an'latadi'. Al *xana* – ta'jikshe so'z «ori'n», «jay» ma'nilerin bildiredi. Demek, *baji'xana* – *baj* ali'natug'i'n jay, idara ma'nisin an'latadi'.

Jati'rqap yel-eldi adam adamdi',

Bajxanag'a toli'p ji'l da'rbentleri...

(«Jan'a a'sirge»)

So'zdin' qurami'ndag'i' yekinshi komponenti *xana* – qaraqalpaq tilinde so'z jasawshi' affiks morfema yesaplani'p, atli'q so'zden an'lati'lg'an zatti'n' wori'nni'n' ati'n jasaydi': kitapxana, shi'paxana.

Arab tiline ta'n ja'miyetlik-siyasiy leksika – *wa'kil* so'zi de shayi'r shi'g'armalari'nda gezlesedi.

Wa'kil – *bakala* feyilinen payda bolg'an, iseniw, tayani'w degen ma'nilerdi bildirip, xanni'n' isenimli adami', wa'killikke iye shaxs yessaplang'an. Ha'zirgi ku'nde bul so'zdin' ja'miyetlik-siyasiy mazmuni' bir qansha ken'eygen.

Raykomnan kelgen bir qolsi'z *wa'kil*,

Ortada tik turi'p so'yledi a'ste...

(«Bu'lbil uyasi'»)

Watan – arabsha so'z *vatan(un)* formasi'na iye. Bul so'z «jasadi'» «o'mir su'rди» ma'nisin an'lati'wshi' *vatana* feyilinen jasali'p, kisinin' tuwi'li'p wo'sip jasap ati'rg'an jayi' (ma'mleket, u'lke, sha'ha'r, awi'l) ma'nisin an'latadi'.¹¹² *Watan* so'zi shayi'r shi'g'armalari'nda territoriyali'q birlik si'pati'nda qollang'an.

Dan'qi' Shiraz shayi'rlardi'n' *watani'*...

(«Patsha ha'm shayi'r»)

Hu'kimdar – bul so'z ta'jik tilinde *hu'km* so'zine ta'jikshe «iye bol» ma'nisin an'lati'wshi' *dashtan* feyilinin' *dar* ha'zirgi ma'ha'l formasi'ni'n' birigiwi menen jasalg'an boli'p, «hu'kim shi'g'ari'w huqi'qi'na iye bolg'an kisi»

¹¹² Рахматуллаев Ш. Узбек тилининг этимологиялик луғоти Т. 2000.

(xan, patsha, a'mir) ma'nisin an'latadi'.¹¹³ –*dar* formasi' bizin' qaraqalpaq tilinde *a'meldar* so'zinde saqlani'p qalg'an.

Hu'kimdar boli'p jurat soraw,
Sheshen' yemes senin' joli'n'...

(«Tumaris»)

Hu'kimet – bul arabsha *hukumat(un)* formasi'na iye: tiykari' ko'p ma'nili *hakama* feyilinin' «o'z hu'kimin wo'tkizdi» ma'nisinen payda bolg'an «ha'kimiyatti'n' joqari' worgani'» degen ma'nisti bildiredi.¹¹⁴

I.Yusupov shi'g'armalari' leksikasi'nda ja'miyetlik mazmunga iye *millet* ha'm usi' so'zden jasalg'an *milletshilik* so'zleri jumsalg'an.

Millet – arabsha so'z boli'p *millat(un)* formasi'na iye, tiykari'nan *malla* feyilinin' «bir biri menen birlestiredi» ma'nisinen jasalg'an atli'q so'z boli'p, a'wel «dini bir kisiler» ma'nisin an'latqan, keyin tili, jasaw jayi', u'rp-a'deti, ma'deniyati'ni'n' uli'wmali'g'i'na tiykarlani'wshi' «ja'ma'a't» ma'nisin an'lata baslag'an.¹¹⁵

Kimler bular?

Kim qaydan kelgen?

Ka'spi ka'ri, *milleti* qanday?

Hesh kim wonday sawal bermegen,

Tolti'rmag'an anketa wonday.

(«Qaraqalpaq haqqi'nda so'z»)

Milletshilik – bul so'z qaraqalpaq tilinde arabsha *millet* so'zine – *shilik* qospa affiksinin' qosi'li'wi' menen jasalg'an abstrakt atli'q boli'p, «basqa millet kisilerine kerimuna'sibette boli'wdi' tarati'wshi' teoriya» ma'nisin an'latadi'.¹¹⁶

Bir jaqtan, birewler wotqa may quyi'p,

Jali'nbaqta *milletshilik* woti'na...

(«Ji'lqi' ji'li'na»)

¹¹³ Kөрсетилген шығарма. 594-бет.

¹¹⁴ Рахматуллаев Ш. Узбек тилининг этимологиялик луғоти Т. 2000. 594-бет.

¹¹⁵ Көрсетилген шығарма. 267-бет

¹¹⁶ Көрсетилген шығарма. 267-бет

Solay yetip, I.Yusupov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an arab tiline ta'n ja'miyetlik-siyasiy so'zler bu'gingi ku'nde bizin' tilimizde wo'z so'zlerimizdey sin'ip ketken ha'm bul so'zlerden qaraqalpaq tilindegi affikslerdin' qosi'li'wi' arqali' jasalg'an so'zler de bar yekenligin ko'rdik.

Bul arabsha so'zler ha'zirgi ku'nde tek qaraqalpaq tilinde g'ana yemes, ba'lki, ko'pshilik tu'rkiy tillerde salmaqli' wori'ng'a iye.

2.4. Rus tili ha'm rus tili arqali' basqa tillerden kirip kelgen ja'miyetlik-siyasiy so'zler

Ja'miyetlik tariyxi'y rawajlani'w xali'qlardi'n' ekonomikali'q siyasiy ha'm ma'deniy baylani'slari', a'lbeste tillerdin' bir-birine ta'sir yetiwine sebepshi. Usi' tariyxi'y rawajlani'w bari'si'nda bir tilden yekinshi bir tilge yen' birinshi gezekte so'zler awi'si'p woti'radi'. Qaysi' tildin' bolmasi'n leksikali'q qurami'na tariyxi'y shi'g'i'si' jag'i'nan baha berilgende, so'zlik quramni'n' tiykari'nan yeki toparg'a, yag'ni'y wo'zlik ha'm wo'zgelik qatlamlarg'a ayi'ri'li'p turatug'i'nli'g'i' da usi' sebepten. Bul jag'day qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'nda ha'reketshen' qatlam bolg'an ja'miyetlik-siyasiy leksika sistemasi'na da tiyisli.

Uli'wma tu'rkiy tillerge wortaq so'zlerdi biz wo'zlik qatlamni'n' tiykari'si'pati'nda qaraytug'i'n bolsaq, soni'n' menen birge belgili da'wirlerde kirip kelgen arab-parsi' ha'm iran tillerine ta'n so'zlerdi tildin' wo'zlestirilgen qatlamni'si'pati'nda u'yrendik.

Xali'qlar arasi'ndag'i' dosli'q, ja'miyetlik turmi'sti'n' barli'q tarawi'nda birge islesiw, a'sirese rus xalqi' menen uzaq ji'llar qatnas, ekstralingvistikali'q unamli' jag'daylar retinde qaraqalpaq a'debiy tilinin', woni'n' ja'miyetlik-siyasiy leksikasi'na rus tili ha'm rus tili arqali' basqa yevropa tillerinen so'zlerdin' awi'si'wi'na sebepshi boldi'.

Rus tili ha'm rus tili arqali' basqa tillerden atamalardi'n' ko'plep kirip keliwi so'zlik qurami'ni'n' wog'ada yelewli tu'rde boli'wi'na mu'mkinshilikler tuwdi'radi'. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' ja'miyetlik-siyasiy leksikasi'

(«Siz jasaysi'z A'miw jag'alari'nda»)

Parlament – parlement (nem.Parlament angl. parliament fr. parlement) bul so'z francuz tiline tiyisli boli'p tuwri' ma'niste parler so'ylew degendi an'latadi'. *Parlament* ma'mleketin' joqari' ni'zam shi'g'ari'wshi' worgani'. Angliyada - Parlament, AQSHda – Kongress, Shveciyada – Rikstag h t b. XVIII a'sirdegi boli'p wo'tken burjuaziya revolyuciyag'a shekemgi Franciyada joqari' sud qa'rxanasi' parlament dep atalg'an.¹¹⁹

Yelimizde *parlament* min'berinen siz,

Aytti'ni'z «Toqtati'n' bizdi maqtawdi'»...

(«Prezident»)

Partiya – lati'n tilinin' pars (partis) so'zinen ali'ng'an awdarmada bo'lim, topar ma'nisin beredi. Bul so'zdin' bir neshe ma'nisi bar. **1.** socialli'q qatlamni'n' yamasa klassti'n' ma'plerin ja'riyalawshi', bildiriwshi ha'm wolardi'n' siyasiy iskerligin basqari'wshi' siyasiy worgan. **2.** bir belgili maqset ushi'n ja'mlengen shaxslar topari', mi'sali': geologiyali'q partiya. **3.** zatlardi'n' belgili ko'lemi ko'binese zatlardi'n' jiberiw ha'm qabi'l yetiw menen baylani'sli' waqi'tta, mi'sali': kitaplardi'n' jan'a partiyasi' h t b. **4.** bir woyi'nni'n' woynali'w processinin' waqti', shaxmat, shashka partiyasi'. **5.** orkestr, xor, yamasa opera shi'g'armasi'ni'n' bir bo'legi.¹²⁰

I.Yusupov wo'z shi'g'armalari'nda partiya so'zin siyasiy worgan ma'nisinde paydalang'an.

Azamat miynetkesh Shi'mbay xalqi'na,

Partiyani'n' ulli' hu'rmeti keldi!

(«Poezd yemes, yeldin' da'wleti keldi»)

Demokratiya – bul so'z bizge a'yyemgi grek tilinen rus tili arqali' kirip kelgen. Xali'q n'u'kimeti degendi an'latadi'. Demokratiya siyasiy du'zim boli'p woni'n' tiykari'nda process na'tiyjesinde qatnasi'wshi'lardi'n' ten'dey ta'siri

¹¹⁹ Словарь иностранных слов. Москва. 1989. стр-372.

¹²⁰ Көрсетилген шығарма. 373-бет

yaki bolmasa qandayda bir juwapkerli worganlarga saylani'p qoyi'lg'an shaxs.¹²²Mi'sali': Joqari' ken'es deputati'.

Quwatlawg'a wo'tti ko'p adam,
Soldat *deputatlar* sovetin.

(«Yeki du'nya»)

Spiker – so'zi inglis tilinin' «speaker» so'zinen ali'ng'an. Bizin' tilimizge awdaranda «orator» degen ma'nisti bildiredi. Tiykari'nan parlamenttin' to'mengi palata ag'zasi' ma'nisinde jumsaladi'.¹²³Bul lawazi'm ha'zirgi ku'nde bizin' yelimizde de bar.

Spiker – parlament basli'g'i' bunda,
Bizdi qonaq yetti dasturxan jayi'p,

(«Ali's Malayziya keshelerinde»)

Prezident – rus tiline lati'n tili arqali' kirip kelgen «prezidents» «aldi'nda woti'ri'wshi'» degen mag'anani' bildiredi. **1.** Basqari'wdi'n' respublikali'q formasi'na iye koplegen ma'mleketlerdegi ma'mleket basshi'si'. **2.** ayri'm ja'miytshilik mekemelerdin' basshi'si'. **3.** kompaniya ha'm koparaciyalardag'i' joqari' lawazi'mli' shaxs¹²⁴ ma'nilerine iye.

Jurtbasi'mi'z *prezident* aytqanday,
Ta'g'diri bir xali'qlarmi'z a'zeli.

(«A'miwda'rya»)

Incident – lati'n tilinin' «incidens» so'zinen ali'ni'p waqi'ya, situaciya, qandayda bir jag'day (waqi'yalardi'n' ani'qlamasi' ko'binese jag'i'msi'z jag'daylar) tu'sinbewshilik, soqli'g'i'si'w degen ma'nilerdi bildiredi.¹²⁵Bul so'z ko'binese yeki yeldin' yamasa ma'mlekettin' bir birine qarama-qarsi' ha'reketleri, soqli'g'i'si'wi' ma'nilerinde jumsaladi'. Bul so'z de bizge rus tili arqali' wo'zlesken.

Tasadan woq ati'p bir birimizge,

¹²² Көрсетилген шығарма, стр 159.

¹²³ Словарь иностранных слов. Москва, 1989.стр 479.

¹²⁴ Көрсетилген шығарма стр-40б.

¹²⁵ Көрсетилген шығарма.стр 206.

Incidentler boli'p turar arada...

(Sonetler)

Solay yetip, shayi'r shi'g'armalari'nda qollani'lg'an wo'zgerissiz tuwra awi'si'w joli' menen kirip kelgen russha atamalardi'n' ko'pshiligi bizin' tilimizde sol qa'lpinde jumsaladi'. Buni'n' sebebi, birinshiden, bul so'zlerdin' qaraqalpaq tilinde ten' barabar si'n'ari' joq, yekinshiden, wolar ko'pshilik tillerge ta'n, internacionalli'q formag'a ha'm ma'nige iye. Sonli'qtan bul so'zler rus tilindegi tu'rinde wo'zgerissiz tuwri' qabi'l yetilgen.

Aralas qollani'w arqali' so'zler awi'sqanda, woni'n' anaw yaki mi'naw quram bo'legi sol tu'rinde ya grammatikali'q baylani'sti'n' i'g'balina sa'ykes qosi'mtalar qosi'lg'an hali'nda qabi'l yetiledi.

Bunday ja'miyetlik-siyasiy atamalardan shayi'r shi'g'armalari'nda ko'plep ushi'rasadi'.

...Hesh te artist yemes, ba'ri deputat,

Parlamenttin' ag'zalari' ba'ri de...

...*Spiker – parlament* basli'g'i' bunda,

Bizdi qonaq yetti dasturxon jayi'p...

(«Ali's Malayziya keshelerinde»)

Ulli' oktyabr tan'i' shashti' nurlari'n,

Sonda g'ana iske asti' a'rmani'n'...

(«Qobi'z»)

Kalkalaw usi'li'. Tilimizde basqa tillerdegidey ja'miyetlik-siyasiy leksikag'a ta'n so'zler kalkalaw joli' menen bayi'p kelmekte. Rus tili ha'm rus tili arqali' kirip kelgen internacionalli'q so'zlerdin' barli'g'i' tuwri'dan tuwri' so'zlik quramg'a kire bermey, kalkalaq usi'l menen de wo'zlestiriledi. Kalkalaw usi'li' arqali' ko'birek ma'nilik kalka ko'zge taslanadi'. Masali': vi'bor – *saylaw*;

Qoyi'mshi'l at hazar bermes doynaqqa,

Saylawlarda tilin qosar bayraqqa...

(«Monokultura haqqi'nda qosi'q»)

Grajdan – puxara. Bul jerde tilimizde buri’nnan bar so’z kalkalaw arqali’ jan’a ma’nige ko’shken.

Ba’dhasi’lg’a ha’mel pitse,

Puxarasi’n talar iytshe...

(«Xali’q so’zleri»)

Ja’miyetlik-siyasiy leksika sistemasi’nda bul usi’l arqali’ qospa so’zler de kalkalanadi’. Mi’sali’: rus tilindegi perestroyka so’zi «qayta quri’w» degen atama menen awmasti’ri’lg’an.

Ha’wiy ali’p *qayta quri’w* isleri,

Is penen so’z hu’jdan si’nawi’ barar...

(«Sa’wbetli aqsham»)

Solay yetip, rus tili ha’m rus tili arqali’ basqa tillerden atamalardi’ qabi’l yetiw jiyi qubi’li’s si’pati’nda tani’li’p woti’r. Bunda so’zlik qatlam resurslari’ni’n’ ekvivalentlik jag’dayi’ arnawli’ ug’i’mg’a ten’ keliwi toli’q yesapqa ali’nadi’.

Basqa tiller arqali’ so’z wo’zlestiriw – millet leksikasi’ni’n’, soni’n’ ishinde qaraqalpaq tilinin’ so’zlik qurami’nda internacionalli’q so’zler qatlami’ni’n’ bunnan bi’lay da bayi’wi’na sebepshi boladi’. Bul jag’day ha’ tu’rli millet tilleri menen tu’rkiy a’debiy tillerge de tiyisli. Solay yeken, wol wol tillerde de rus tilinen so’z wo’zlestiriw jollari’ uli’wma alg’anda bir-birine jaqi’n keledi.

Joqari’da ko’rip wo’tkenimizdey, I.Yusupov shi’g’armalari’nda arab-parsi’, iran tilleri menen bir qatarda rus tiline ta’n ja’miyetlik-siyasiy leksikani’ sheberlik penen paydalang’an.

Juwmaq.

Ko'rkem a'debiyat tili-milliy tildin' bir bo'legi, woni'n' ayri'qsha bir ko'rinishi, sonli'qtan woni' milliy tilden bo'lek ali'p qarawg'a bolmaydi'. Ko'rkem shi'g'armani'n' tilin, woni'n' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerin ha'r ta'repleme u'yreniw u'lken a'hmiyetke iye.

1. Qa'legen ko'rkem shi'g'armani'n' tili – uli'wma xali'qli'q tildin' belgili bir da'wirdegi ko'rinishin, hal-jag'dayi'n sa'wlelendiredi. Sonli'qtan da, qanday da bir da'wirdegi tildi u'yreniw ushi'n tilshi ilimpazlar sol da'wirde jazi'lg'an ko'rkem shi'g'armalardan materiallar aladi'. Bul jag'dayda ko'rkem shi'g'armani'n' tili arqali' wondag'i' lingvistikali'q qubi'li'slar u'yreniledi,tu'sindiriledi.

2. Ko'rkem shi'g'armani'n' tili a'debiy tildin' tariyxin u'yreniw ushi'n xi'zmet yetedi, sebebi ha'r qi'yli' da'wirlerde jazi'lg'an ko'rkem shi'g'armalarda tildin' rawajlani'w tariyxindag'i' ha'r qi'yli' ni'zamli'qlar, wo'zgerisler sa'wlelenedi, til tariyxin ushi'n a'hmiyetli materiallar saqlanadi', belgili bir kategoriyalardi'n' rawajlani'wi' ko'rinedi. Al ayri'm talantli' jazi'wshi'lar wo'z shi'g'armalari'ni'n' tili menen a'debiy til normalari'ni'n' qa'liplesiwine ha'm rawajlani'wi'na u'lken ta'sir yetiwi mu'mkin, wolar a'debiy tildin' rawajlani'wi'na u'lken u'les qosadi': Ma'selen Pushkin, Abay, Berdaq shi'g'armalari'ni'n' tili.

3. A'debiy shi'g'armani'n' tilinin' ko'rkemligin u'yrengende, woni'n' ko'rkemlik formalari'ni'n' barli'q ta'repleri yemes, al tek ko'rkem wobraz ushi'n jazi'wshi' ta'repinen paydalani'lg'an til qurallari' izertleniledi, yag'ni'y shi'g'armani'n' jekke wobrazli'q quri'li'si'n jasawda jazi'wshi'ni'n' til qurallari'nan qalay paydalang'anli'g'i' ani'qlanadi'. Jazi'wshi' ko'rkem wobraz jasaw ushi'n solarg'a sa'ykes til qurallari'n (so'zlerdi, so'z formalari'n, konstrukciyalardi') izleydi, wolardi' tan'lap qollanadi', ko'rkem shi'g'armani'n' mazmuni',obrazlari' solar arqali' ko'rinedi. Sonli'qtan da, D.N. Shmelevtin' ko'rsetkenindey, ko'rkem shi'g'armada tek g'ana «ne ayti'lg'ani' yemes, al wol haqqi'nda qalay ayti'lg'ani' u'lken a'hmiyetke iye.»

Til – ha'r bir xali'qti'n' biybaxa bayli'g'i', wol ekonomikali'q, ilimiy – texnikali'q ha'm ma'deniy progresske qaray ilgerlewdin' qu'diretli qurali'. Sonli'qtan ha'r bir milletin' wo'z g'ana tilinin' ja'miyet turmi'si'ndag'i' worni' arti'p bari'wg'a umti'li'wshi'li'g'i' ni'zi'mli' qubi'li's. Qaraqalpaq milleti wo'zinin' du'nyani'n' ko'pshilik yellerine tani's ko'rkem a'debiy miyraslarina iye. Mine usi'nday bayli'g'i'mi'zdan uti'mli' paydalani'w ushi'n ja'miyetlik-siyasiy leksikani' teren' u'yreniw wog'ada u'lken a'hmiyetke iye. Qaraqalpaq tilinde ja'miyetlik-siyasiy leksikani' lingvistikali'q bag'darda u'yreniw yelege shekem wo'z sheshimin toli'q tapqan ma'sele yemes. A'sirese, wolardi'n' etimologiyali'q bag'i'ti' bir qansha quramali' ma'sele boli'wi' menen birge, sheshimi qi'yi'n wori'nlarg'a ko'plep dus klinedi.

Soni'n' menen birge, ma'selenin' ja'ne bir aktualliq ta'repi, «a'debiy tilimizdin' rawajlani'w tariyxi'n u'yreniwde xali'qti'n' ma'deniy turmi'si'nda ayri'qsha wori'n iyeleytug'i'n ko'rkem so'z sheberinin' shi'g'armalari'n lingvistikali'q bag'darda izertlew u'lken a'hmiyetke iye» yekenliginde. Professor A.I. Efimov ko'rkem so'z sheberleri tilin izertlewdin' za'ru'rqligin ko'rsetip, wolardi' uli'wma xali'qli'q tildin', tillik do'reti'wshilik bag'darda qayta isleytug'i'n laboratoriyag'a sali'sti'radi'. Ulli' talant iyelerinin' shi'g'armalari'nda a'debiy tildin' barli'q quri'li'si' toli'q ha'm ta'sirli tu'rde sa'wleleniw tabadi', pikirdi ko'rkemlep bayanlawdi'n' wo'lshe'mlerin qa'liplestiredi dep jazadi'.

Ko'rkem shi'g'armani'n' tili birinshi gezekte, a'debiy tildin' wo'zinin' funkciyasi' boyi'nsha wo'zgeshelenedi: 1) a'debiy til ha'm woni'n' stilleri, tiykari'nan, kommunikativlik funkciya, yag'ni'y adamlardi'n' wo'z ara pikir ali'si'wi' ushi'n xi'zmet yetedi; 2) ko'rkem shi'g'armada tildin' estetikali'q funkciyasi' birinshi wori'nda turadi'. A'debiy shi'g'arma belgili bir waqi'yani' xabarlawi' menen birge, wo'zinin' wobrazli' mazmuni' menen woqi'wshi'g'a ta'sir yetedi.

Ja'miyetlik-siyasiy leksikag'a ta'n ha'r bir xali'qti'n' ja'ha'n ja'miyetlik-siyasiy saxnasi'nda tutqan tariyxi'y worni'n belgilew ushi'n a'hmiyetli ilimiy faktler Bere aladi'.

Qaraqalpaq xalqı'ni'n' tariyxı'y wo'tmishin, turmi'si'n sa'wlelendiretug'i'n ko'rkem shi'g'armalardi' lingvistikalı'q bag'darda izertlew, birinshi na'wbette wolardag'i' ja'miyetlik-siyasiy leksikani' lingvistika ha'm tariyx pa'ni materiallari' tiykari'nda puxta u'yreniwdi talap yetiledi.

Ko'rkem so'z sheberi shi'g'armalari'ndag'i' ja'miyetlik-siyasiy leksikani'n' ma'nilik-tematikali'q klassifikaciyasi'nda izertlew wobekti materiallari', izertlewde bayanlag'an da'wir yamasa shi'g'arma waqi'yalari'nda bayanlag'an aymaqtı'n' ja'miyetlik-siyasiy sisteması', ma'mleket basqari'wi', shi'g'arma avtori'ni'n' jeke stili, shi'g'armalardi'n' xarakteri si'yaqli'larg'a itibar qarati'w za'ru'r.

Ja'miyetlik-siyasiy leksikag'a ta'n ayri'm so'zlerdin' awi'spali' ma'nisi, womonimii de boli'wi' mu'mkinligin biz u'yrenip ati'rg'an shayi'r shi'g'armalari'ni'n' so'zlik qurami' ko'rsetip berdi.

Soni'n' menen birge ja'miyetlik-siyasiy leksika sisteması'nda wo'zlik qatlamg'a ta'n so'zler mug'dari' avtordi'n' stili, shi'g'arma jazı'lg'an yaki wondag'i' waqi'yalar bayanlani'p ati'rg'an da'wir du'zimi si'yaqli' faktorlar menen baylani'sli' ra'wishte wo'zgerip turadi'. I.YUsupov shi'g'armalari'nda wo'zlik qatlamg'a ta'n ja'miyetlik-siyasiy leksikani'n' mug'dari', qollani'w wo'risi wo'zgelik qatlamg'a salı'sti'rg'anda kem yemes yekenligin ko'riw mu'mkin.

Shi'g'i'rmalarda analizlengen ja'miyetlik-siyasiy leksikag'a ta'n tu'rkiy qatlamg'a kiretug'i'n so'zlerdin' ko'pshiligi XV-XIX a'sirlerde parsi' ha'm ta'jik tillerinde tariyxı'y ha'm ko'rkem shi'g'armalarda da ushi'raydi'. Bulardan ti'sqari' wolardi' bir birine sali'sti'ri'w tu'rkiy tilleri, ayri'qsha qaraqalpaq tiline, ja'miyetlik-siyasiy leksika tarawi'na sezilerli ta'sir ko'rsetkenligin bildiredi. Tildegi wo'zlestirmeler xali'qlardi'n' wo'z ara ja'miyetlik-siyasiy, ma'deniy, ekonomikalı'q baylani'slari' na'tiyjesi si'pati'nda ju'zege keledi.

Tu'rkiy qatlamg'a wortaqa so'zlerdin' ko'pshiligi etimologiyalı'q jaqtan a'yyemgi tu'rkiy tiykarlardan du'zilgen. Tu'rkiy tillerdin' so'z jasali'w imkaniyatları' ja'miyetlik-siyasiy leksika qurami'nda tu'rkiy so'zlerdin'

salmag'i'n asi'ri'wshi' faktorlardi'n' biri bolg'an. SHi'g'armalarda iran tillene ta'n so'zlerdin' ayri'mlari' fonetikalig' variantlarda jumsalq'an. wolardi'n' bazi' birewleri qa'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde aktiv qollani'ladi'. Bul so'zlerdin' ko'pshiligi sinxroniyali'q jaqtan tu'bir so'z yesaplansa da, etimologiyali'q analiz wolardi'n' birazlari'ni'n' tariyxig' y jasalma yekenin ko'rsetedi.

Bizde tu'bir so'z tu'rinde ushi'rasatug'i'n arabshatatamalardi'n' etimologiyali'q analizine ko're, wolardi'n' ko'pshiligi feyil so'zlerden jasalq'an atli'qlar yekenligi ani'qlandi'.

Sunday aq, shayi'rdi'n' shi'g'armalari'nda wo'zgelik qatlam yesaplanatug'i'n rus tilinen ha'm rus tili arqali' basqa tillerden kirip kelgen so'zlerdin' ko'pshiligi wo'zgerissiz tuwra qollani'w arqali' kirip kelgen so'zler yekenligi n ko'riwge boladi'. SHayi'r bunday ja'miyetlik-siyasiy mazmunga'a iye so'zlerden puxta paydalang'an.

Shi'g'armalar leksikasi'nda aralas qollani'w ha'm kalka usi'li' menen wo'zlesken russha wo'zlestirmeler de jiyi jumsalq'an.

Ko'rkem shi'g'arma tilinin' izertleniwi til tariyxini'n' rawajlani'wi', wondag'i' wo'zlik ha'm wo'zgelik qatlami'ni'n' salmag'i'n ani'qlawg'a tillerdin' wo'z ara ta'sir yetiw sferasi'n belgilewge, woni' ju'zege shi'g'ari'wshi' faktorlardi' ko'rsetip beriwge ja'rdem beredi.

Пайдаланылган әдебиятлар.

1. Әбдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. Ташкент. 2006.
2. Бафоев Б. Навойи асари лексикаси. Тошкент 1983.
3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990.
4. Бекбергенов А. Көркем шығарма тилин үйрениўдиң айрым мәселелери.// «Әмиўдәрья», 2003, №5/6.
5. Бекбергенов А. Бекбергенов Қ. Көркем шығармаларда функционал стильлердиң қолланылыўы.// «Әмиўдәрья», 1999, №1.
6. Бердимуратов Е. Көркем шығарманың тили айрықша илим сыпатында. // «Әмиўдәрья», 2005, №3.
7. Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. Нөкис, 1968.
8. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функционаллық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973.
9. Бердимуратов Е. Қарақалпақ терминологиясы. Нөкис, 1989.
10. Бердимуратов Е. Жийен жыраў шығармаларының тили ҳаққында.// «Әмиўдәрья», 1958, №4.
11. Бобоева С. Хамид Олимжон поэзиясининг лексик хусусиятлари. Тошкент, 1979.
12. Дадабоев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI – XIV вв. Ташкент, 1991.
13. Дадабоев Х. Оғахий тарийхий асарларидаги ижтимоий-сиесий терминлар тизими хусусида.// Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Тошкент, 2009, 21-24-бетлер.
14. Ембергенов У. «Ақ дәрья » романының тили ҳаққында гейпара пикирлер.// «Әмиўдәрья», 1970, №3.
15. Есемуратова Р. Октябрь ҳәм қарақалпақ лексикасы. Нөкис 1966.
- Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. Тошкент, 2002.

16. Камалов Қ. Көркем шығарманың тили ҳаққында.// «Әмиўдәрья»,1989,№10.
17. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. Нөкис. I том. 1982, II.1984, III.1988, IV.1992.
18. Мәмбетназарова Г. Ибрайым Юсуповтың қосықларында дөренди атауышлардың стильлик қолланыуы. Нөкис 1994.
19. Нажимов А. «Айдана» повестиниң тил өзгешеликleri ҳаққында.// «Әмиўдәрья», 1970, №6.
20. Пирниязова А. И. Юсупов шығармаларында терминлердиң стильлик қолланыуы. // Қарақалпақ тил билиминиң гейпара мәселелери. Нөкис, 1994.
21. Пирниязова А. Пути формирования и развития общественно-политической лексики в современном каракалпакском литературном языке. АҚД. Ташкент, 1986.
22. Пирниязова А. К вопросу о периодизации в развитии общественно-политической лексики каракалпакского языка. // «Вестник» Каракалпакского филиала АН Узбекистана, 1984, №4.
23. Пирниязова А. Русско-интернациональные заимствования в составе общественно политической лексики каракалпакского языка. // «Вестник» Каракалпакского филиала АН Узбекистана,1985,№2.
24. Сайтов Д. Некоторые наблюдения над языком произведений Кунходжи. // «Вестник» Каракалпакского филиала АН Узбекистана,1988,№1.
25. Сайидов Е. Фитрат бадий асарлари лексикаси. АҚД. Тошкент 2001.
26. Садыкова Р. И. Юсупов шығармаларында контекстлик синонимлер. // «Әмиўдәрья», 1999,№ 5-6.
27. Сыздыкова Р. Абай шығармаларының тили. Алмата, 1968.
- Умарқулов Б. Ўзбек бадий прозаси тилининг луғавий хусусиятлари. АҚД. Тошкент, 1994.
28. Ўразбоев А. Оғахийнинг «Риез уд давла» асарида ижтимоий-сиесий лексика. АҚД. Тошкент. 2009.

29. Шәмшетдинов Ш. О языке произведений А Мусаева.// «Вестник» Каракалпакского филиала АН Узбекистана. 1985,№ 1.
30. Юсупова Б. Ибрайым Юсупов қосықларында синоним келбетликлердің стильлик қолланылыўы.// Қаракалпақ тил билимінің гейпара мәселери. Нөкис, 1994.
31. Юсупова Б. Ибрайым Юсупов шығармаларында аўызеки сөйлеў тилине тән келбетликлердің стильлик қолланылыўы. // «Еркин Қаракалпақстан», 1997,28-октябрь.
32. Юсупова Б. «Актрисаның ығбалы» поэмасында эмоционал-экспрессивлик лексикаға тән келбетликлердің қолланыў өзгешеликтери.// «Устаз», 2002, 31-январь.
33. Яриев Б. Язык поэзии Махсуда Шайхзаде. АКД. Ташкент,1979.

Пайдаланылған көркем әдебиетлар дизими

1. И. Юсупов. «Йош» (қосықлар) Нөкис, 1977.
2. И. Юсупов. «Үмит жағысы» (қосықлар хәм поэма) Нөкис, 1990.
3. И. Юсупов. «Бүлбил уясы» (қосықлар хәм поэма) Нөкис 1997.
4. И. Юсупов. Таңламалы шығармалар 2 томлығы Нөкис, 1992.
5. И. Юсупов. «Кеўилдеги кең дүнья» (қосықлар) Нөкис, 1989.
6. И. Юсупов. «Өмир саған ашықпан» Нөкис, 1999.
7. И. Юсупов. «Хәр кимнің өз заманы бар» Нөкис, 2004.
8. И. Юсупов. «Дузлы самаллар» Нөкис, 1988.
9. И. Юсупов. «Беглигинди бузба сен» Нөкис, 1995

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлкетлик университетиниң магистратура бөлими лингвистика (қарақалпақ тили) магистранты Турымбетова Жамилының «И.Юсупов шығармаларында жәмийетлик-сиясий лексиканың қолланыўы » деген темадағы лингвистика магистри илимий дәрежесин алыў ушын усынылған диссертациясына

П И К И Р

Тил билиминде, соның ишинде қарақалпақ тилинде илимий көз қарастан хәм ҳәр тәрәплеме изертлениўи зәрүр болған мәселелердиң бири қарақалпақ тилиндеги жәмийетлик-сиясий лексика болып табылады. Қарақалпақ тилиндеги жәмийетлик-сиясий лексика атамаларында ески атамалар көплеп ушырасады. Бундай жәмийетлик-сиясий сөзлер әсте-ақырын өзгериске ушырап, лексикалық байлығымыздың қурамынан шығып қалыўи мүмкин. Сол көз-қарастан қарағанда халқымыздың әсирлер даўамында пайдаланып келген жәмийетлик-сиясий лексика өзиниң узақ дәўирлик тарийхына ийе болғаны ушын да оларды лингвистикалық жақтан изертлеў ҳәзирги қарақалпақ тил билиминиң әхмийетли мәселеси болып есапланады.

Демек, қарақалпақ тилиндеги жәмийетлик-сиясий лексика қәлипlesiў жоллары, тағыншақ буйымлары атамалары қурамындағы лексикалық бирликлердиң тарийхий-этимологиялық қатламлары, олардың мәнилик топарларын белгилеў, өзине тән аталыў өзгешеликлери, қурамы бойынша түрлерин изертлеўге арналған бул магистрлик диссертацияның темасының актуаллығын көрсетеди.

Магистрлик диссертация кирисиў, еки бап, жуўмақ хәм пайдаланылған әдебиятлар дизиминен турады.

Кирисиў бөлимде теманың актуаллығы, жумыстың мақсети хәм ўазыйпалары, изертлеў методлары, теориялық хәм әмелий әхмийети хәм теманың изертлениў жағдайлары сөз етиледи.

Сондай-ақ жәмийетлик-сиясий лексиканың улыўма тил билиминде изертлениў жағдайларына де кең түрде тоқтаған. Әлбетте, магистрант бул бағдарда туркий тил билиминде қунын жойытпайтуғын мийнетлерден есапланған Х Дадабоевтың, Н.А.Баскаковтың изертлеўлерине, кең түрде тоқтаған. Қарақалпақ тилинде Е.Бердимуратовтың қарақалпақ тилиниң лексикологиясына байланысly мийнетлерине де шолыў жасайды. Жәмийетлик-сиясий лексика шығыс дереклерин үйрениўде ески түркий жазба естеликлери, түркий тилиниң этимологиялық сөзликлерине арналған изертлеўлерди басшылыққа алады.

Жумыстың биринши бабында И. Юсупов шығармаларындағы жәмийетлик – сиясий лексиканың тематикалық топарларға ажыратады. Тил илиминде әдетте сөзлик қурамды классификациялаўда хәр түрли жағдайлар есапқа алынып киятыр. Адам искерлигиниң белгили бир арнаўлы шақапшалары

ишінде пайда болған түсиниклерге байланыссыз атамалар сол тарауға сәйкес тематикалық топтарды құрайды. Олардың хәр бир топары, мәнилик характери, жасалыу айрықшалықлары хәм қолланылыуы жағынан басқа топарлардан айырылады. Демек, сөзлерди классификациялау, ең биринши гезекте, тематикалық негизге тийкарланыуы мақсетке мууапық келеди. Магистрант Ж Турымбетова карақалпақ жәмийетлик-сиясий атамаларын хәр түрли тематикалық топарларға бөлип үйренеди. Оларды лауазым хәм атақты аңлатыушы лексика, дипломатияға тән жәмийетлик-сиясий лексика, аймақлық – территориялық бөлину менен байланыссыз жәмийетлик сиясий лексика, социаллық қатламларды билдиретуғын жәмийетлик-сиясий лексика, экономикалық тарауға байланыссыз жәмийетлик сиясий лексика, сиясий тарауға байланыссыз жәмийетлик-сиясий лексика деп бир қанша тематикалық топарларға бөлип қарайды хәм мысаллар менен дәлиллеп көрсетеди.

Магистрлик диссертацияның екинши бабын «Шайыр шығармаларындағы жәмийетлик-сиясий лексиканың шығысы бойынша түрлери» деп атап, онда дәслепп жәмийетлик-сиясий лексикаға байланыссыз улыума түркий тиллерге ортақ сөзлерге тоқтайды. жәмийетлик сиясий лексика құрамында улыума түркий тиллерге ортақ сөзлердин жийи ушырасатуғынлығын атап өтеди. Олардың шығыс дереклерин анықлауда көрнекли тюркологлардың мийнетлерин басшылыққа алады. Хәм соның менен бирге шығармаларда ушырасатуғын иран, араб, рус тили хәм русс тили арқалы басқа тиллерден өзлестирилген жәмийетлик сиясий сөзлерге кеңнен тоқтап өткен.

Сөзди құрылысы жағынан үйрениу, оның қандай бөлеклерден туратуғынлығын анықлау үлкен әхмийетке ийе. Сөзди құрылысы бойынша үйрениу хәр қыйлы бириклердин тәбиятын ашып көрсетеди, олардың хызметлерин хәм мәнилерин анықлауға жәрдем бередиди.

Жумыстың кейининде жуумақ исленген хәм пайдаланылған әдебиятлар дизими көрсетилген. Магистрант Ж. Турымбетова жумысты жазыуда көплеген теориялық әдебиятларды үйренгени көринип тур. Булардан жумысты жазыуда орынлы пайдаланылған.

Турымбетова Жамила магистратурада оқыу дәуиринде көплеген илимий әдебиятлар менен танысты, илимий топламларда, темасына байланыссыз мақалалар жәриялады.

Жумақлап айтқанда, Турымбетова Жамила «И.Юсупов шығармаларында жәмийетлик-сиясий лексиканың қолланыуы» деген темадағы магистрлик диссертациясы питкен илимий жумыс ретинде лингвистика магистри дәрежесин алыу үшін жақлауға жиберилуге болады деп есаплайман.

Илимийбасшы:ф.и.к.доцент

И.Сейтназарова

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлкетлик университетиниң магистратура бөлими лингвистика (қарақалпақ тили) магистранты Турымбетова Жамилының «И.Юсупов шығармаларында жәмийетлик-сиясий лексиканың қолланыўы » деген темадағы лингвистика магистри илимий дәрежесин алыў ушын усынылған диссертациясына

П И К И Р

Қарақалпақ тил билиминде гейпара фонетикалық, лексикалық грамматикалық хәм тилдиң тараўына байланыслы бир қанша мәселелер шешилип бир кәлипке түсиўине қарамастан, елеге дейин изертлеўди, шешиўди күтип турған мәселелер көп. Қарақалпақ тил билиминдеги усындай мәселелердиң бири тилимиздиң сөзлик қурамы хәм ондағы терминологиялық қатлам хәм айырым атамалардың изертлениў мәселеси. Магистрант Ж Турымбетова өзиниң бул магистрлик диссертациясын усындай актуал мәселелердиң бирине арнайды. Қарақалпақ тилинде жәмийетлик-сиясий лексикасына байланыслы атамаларын изертлеўди өз алдына мақсет етип алады.

Магистрлик диссертация кирисиў, үш бап, жуўмақ хәм пайдаланылған әдебиятлар дизиминен турады.

Кирисиў бөлимде теманың актуаллығы, жумыстың мақсети хәм ўазыйпалары, изертлеў методлары, теориялық хәм әмелий әхмийети хәм теманың изертлениў жағдайлары сөз етиледі.

Сондай-ақ жәмийетлик-сиясий лексиканың улыўма тил билиминде изертлениў жағдайларына де кең түрде тоқтаған. Әлбетте, магистрант бул бағдарда туркий тил билиминде кунын жойытпайтуғын мийнетлерден есапланған Х Дадабоевтың, Н.А.Баскаковтың изертлеўлерине, кең түрде тоқтаған. Қарақалпақ тилинде Е.Бердимуратовтың қарақалпақ тилиниң лексикологиясына байланыслы мийнетлерине де шолыў жасайды. Жәмийетлик-сиясий лексика шығыс дереклерин үйрениўде ески түркий жазба естеликлери, түркий тилиниң этимологиялық сөзликлерине арналған изертлеўлерди басшылыққа алады.

Жумыстың биринши бабында И. Юсупов шығармаларындағы жәмийетлик – сиясий лексиканың тематикалық топарларға ажыратады. Тил илиминде әдетте сөзлик қурамды классификациялаўда хәр түрли жағдайлар есапқа алынып киятыр. Адам искерлигиниң белгили бир арнаўлы шақапшалары ишинде пайда болған түсиниклерге байланыслы атамалар сол тараўға сәйкес тематикалық топарларды қурайды. Олардың хәр бир топары, мәнилик характери, жасалыў айрықшалықлары хәм қолланылыўы жағынан басқа топарлардан айырылады. Демек, сөзлерди классификациялаў, ең биринши

гезекте, тематикалық негизге тийкарланыуы мақсетке мууапық келеди. Магистрант Ж Турымбетова қарақалпақ жәмийетлик-сиясий атамаларын хәр түрли тематикалық топарларға бөлип үйренеди. Оларды лауазым хәм атақты аңлатыушы лексика, дипломатияға тән жәмийетлик-сиясий лексика, аймақлық – территориялық бөлиниу менен байланыслы жәмийетлик сиясий лексика, социаллық қатламларды билдиретуғын жәмийетлик-сиясий лексика, экономикалық тарауға байланыслы жәмийетлик сиясий лексика, сиясий тарауға байланыслы жәмийетлик-сиясий лексика деп бир қанша тематикалық топарларға бөлип қарайды хәм мысаллар менен дәлиллеп көрсетеди.

Магистрлик диссертацияның екінши бабын «Шайыр шығармаларындағы жәмийетлик-сиясий лексиканың шығысы бойынша түрлери» деп атап, онда дәслепп жәмийетлик-сиясий лексикаға байланыслы улыўма түркий тиллерге ортақ сөзлерге тоқтайды. жәмийетлик сиясий лексика қурамында улыўма түркий тиллерге ортақ сөзлердиң жиий ушырасатуғынлығын атап өтеди. Олардың шығыс дереклерин анықлауда көрнекли тюркологлардың мийнетлерин басшылыққа алады. Хәм соның менен бирге шығармаларда ушырасатуғын иран, араб, рус тили хәм русс тили арқалы басқа тиллерден өзлестирилген жәмийетлик сиясий сөзлерге кеңнен тоқтап өткен.

Сөзди қурылысы жағынан үйрениу, оның қандай бөлеклерден туратуғынлығын анықлау үлкен әхмийетке ийе. Сөзди қурылысы бойынша үйрениу хәр қыйлы бирликлердиң тәбиятын ашып көрсетеди, олардың хызметлерин хәм мәнилерин анықлауға жәрдем береди.

Жумыстың кейининде жуўмақ исленген хәм пайдаланылған әдебиятлар дизими көрсетилген. Магистрант Ж. Турымбетова жумысты жазыуда көплеген теориялық әдебиятларды үйренгени көринип тур. Булардан жумысты жазыуда орынлы пайдаланылған.

Турымбетова Жамила магистратурада оқыу дәуиринде көплеген илимий әдебиятлар менен танысты, илимий топламларда, темасына байланыслы мақалалар жәриялады.

Жуўмақлап айтқанда, Турымбетова Жамила «И.Юсупов шығармаларында жәмийетлик-сиясий лексиканың қолланыуы» деген темадағы магистрлик диссертациясы питкен илимий жумыс ретинде лингвистика магистри дәрежесин алыу ушын жақлауға жибериюге болады деп есаплайман.

Рәсмий оппонент: ф.и.к.

Б. Юсупова